

1959

Θεωρία της ημιμόρφωσης

Ό,τι σήμερα εκδηλώνεται σαν κρίση της παιδείας, δεν είναι ούτε απλό αντικείμενο του κλάδου της Παιδαγωγικής, που πρέπει να ασχολείται άμεσα μ' αυτό, ούτε μπορεί να αντιμετωπιστεί από την Κοινωνιολογία ενός τομέα — δηλαδή της Παιδείας. Τα συμπτώματα παρακμής της παιδείας, που παρατηρούνται παντού, ακόμη και στο ίδιο το στρώμα των μορφωμένων, δεν εξαντλούνται στις ανεπάρκειες του εκπαιδευτικού συστήματος και των μεθόδων εκπαίδευσης οι οποίες επικρίνονται ήδη εδώ και μερικές γενιές. Οι απομεμονωμένες παιδαγωγικές μεταρρυθμίσεις, όσο αναπόφευκτες κι αν είναι, δεν βοηθούν από μόνες τους. Κάποτε μπορούν, με την υποχώρηση των πνευματικών αξιώσεων προς τους παιδαγωγούμενους κι επίσης με την ανυποψίαστη αδιαφορία απέναντι στην εξουσία της εξωπαιδαγωγικής πραγματικότητας πάνω σ'

αυτούς, μάλλον να οξύνουν την κρίση. Εξίσου λίγο ανταποκρίνονται στη βαρύτητα και ισχύ των συντελούμενων οι μεμονωμένοι στοχασμοί και οι έρευνες για τους κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν και δυσχεραίνουν τη μόρφωση, για τη σημερινή της λειτουργία, για τις αμέτρητες όψεις της σχέσης της με την κοινωνία. Υπερκείμενη όλων αυτών παραμένει η κατηγορία της ίδιας της μόρφωσης, ακριβώς όπως τα εκάστοτε ενεργά, ενδο-
στημικά επιμέρους στοιχεία μέσα στο κοινωνικό όλον· αυτά κινούνται στα πλαίσια συσχετισμών που επίσης θα έπρεπε να διερευνηθούν. Αυτό που απέγινε η μόρφωση και τώρα έχει κατακαθήσει σαν ένα είδος αρνητικού αντικειμενικού πνεύματος, και όχι μόνο στη Γερμανία, θα έπρεπε να συναχθεί επίσης μέσα από τους κοινωνικούς νόμους κίνησης και μάλιστα μέσα από την έννοια της μόρφωσης.

Η μόρφωση έγινε κοινωνικοποιημένη ημιμόρφωση, η απανταχού παρουσία του αλλοτριωμένου πνεύματος. Γενετικά και νοηματικά η τελευταία δεν προηγείται της μόρφωσης, αλλά τη διαδέχεται. Όλα μέσα της έχουν συλληφθεί από τα δίχτυα της κοινωνικοποίησης, τίποτε πια δεν είναι αδιαμόρφωτη φύση, η ωμότητα της οποίας όμως, η παλιά αναλήθεια, διατηρείται ανθεκτικά στη ζωή και συνεχίζει να αναπαράγεται. Ενσάρκωση μιας συνεί-

δησης ξενωμένης από την αυτοδιάθεση, η ημιμόρφωση αγκιστρώνεται απαράβατα σε εγκεκριμένα στοιχεία του πολιτισμού. Αυτά όμως, σαπίζοντας κάτω από τη μαγική της εξουσία, ρέπουν προς τη βαρβαρότητα. Τούτο δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως απόρροια πρόσφατων μόνο εξελίξεων και ασφαλώς όχι με τη βοήθεια του συνθηματικού όρου μαζική κοινωνία, ο οποίος δεν εξηγεί τίποτε, παρά μόνο δείχνει μια σκοτεινή κηλίδα, απ' όπου θα έπρεπε να ξεκινήσει η δουλειά της γνώσης. Ότι η ημιμόρφωση, σε πείσμα και με τη βοήθεια όλης της διαφώτισης και των διαδιδόμενων πληροφοριών, γίνεται η κυρίαρχη μορφή της σημερινής συνείδησης — ακριβώς αυτό απαιτεί μια πιο εκτεταμένη θεωρία.

Γι' αυτή δεν επιτρέπεται να μείνει ιερή και όσια η ιδέα της κουλτούρας, σύμφωνα με τις συνήθειες της ίδιας της ημιμόρφωσης. Διότι μόρφωση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η κουλτούρα από τη μεριά της υποκειμενικής απόκτησής της. Η κουλτούρα όμως έχει διττό χαρακτήρα. Παραπέμπει πίσω στην κοινωνία και διαμεσολαβεί ανάμεσα σ' αυτή και την ημιμόρφωση. Στη χρήση της γερμανικής γλώσσας κουλτούρα θεωρείται μόνο ο πνευματικός πολιτισμός, σε ολόένα οξύτερη αντίθεση προς την πρακτική. Εδώ καθρεφτίζεται το γεγο-

νός ότι η πλήρης χειραφέτηση της αστικής τάξης δεν επιτεύχθηκε ή, όταν αυτό έγινε, η αστική κοινωνία δεν μπορούσε πια να εξισωθεί με την ανθρωπότητα. Το ναυάγιο των επαναστατικών κινήματων, που στις δυτικές χώρες ήθελαν να πραγματοποιήσουν την έννοια της κουλτούρας ως ελευθερία, έρριξε πίσω τις ιδέες των κινήματων και δεν συσκότισε μόνο τη σχέση μεταξύ αυτών και της πραγματοποίησής τους, αλλά την κάλυψε με ένα ταμπού. Η κουλτούρα αρκέστηκε στον εαυτό της, ώσπου τελικά, στη γλώσσα της ξεπλυμένης φιλοσοφίας, έγινε «αξία». Στην αυτάρκειά της οφείλουμε βέβαια τη μεγάλη θεωρησιακή μεταφυσική και την ως τα εσώτερα συμφυή της μεγάλη μουσική. Ταυτόχρονα όμως, στην τόση πνευματικοποίηση της κουλτούρας επιβεβαιώνεται κιόλας δυνητικά η ανισχυρότητά της και η πραγματική ζωή των ανθρώπων παραδίδεται σε τυφλά υφιστάμενες, τυφλά κινούμενες συνθήκες. Απέναντί τους η κουλτούρα δεν είναι αδιάφορη. Όταν ο Max Frisch παρατηρεί, ότι άνθρωποι που κάποτε συμμετείχαν με πάθος και κατανόηση στα λεγόμενα πολιτιστικά αγαθά, μπόρεσαν αδιαμφισβήτητα να στρατευτούν στη δολοφονική πρακτική του εθνικοσοσιαλισμού, αυτό δεν είναι μόνο δείκτης μιας προοδευτικά διαχζόμενης συνείδησης, αλλά αποδεικνύει αντικει-

μενικά το ψεύτικο περιεχόμενο εκείνων των πολιτιστικών αγαθών, του ανθρωπισμού και όσων περιλαμβάνει, όσο αυτά δεν είναι παρά μόνο πολιτιστικά αγαθά. Το νόημά τους δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη ρύθμιση των ανθρώπινων πραγμάτων. Μια μόρφωση που παραβλέπει την τάξη των πραγμάτων, αυτοκαθορίζεται και απολυτοποιείται, έχει γίνει κιόλας ημιμόρφωση. Αυτό θα μπορούσε να τεκμηριωθεί μέσα από τα συγγράμματα του Wilhelm Dilthey, ο οποίος περισσότερο από κάθε άλλον σερβίρισε στην ανώτερη μεσαία τάξη των Γερμανών την έννοια του πνευματικού πολιτισμού ως αυτοσκοπό και την παρέδωσε στους δασκάλους. Προτάσεις από το πιο ξακουστό βιβλίο του, όπως εκείνη για τον Hölderlin: «Πού έχει υφανθεί η ζωή άλλου ποιητή από τόσο τρυφερές ίνες, σαν από φεγγαραχτίδες! Και όπως η ζωή του, έτσι ήταν κι η ποίησή του»¹, δεν ξεχωρίζουν πια, παρά την ευρυμάθεια του συγγραφέα, από τα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας τύπου Emil Ludwig*.

Αντίστροφα, όπου η κουλτούρα εννοήθηκε ως διαμόρφωση της πραγματικής ζωής, τόνισε μονό-

* Emil Ludwig (1881-1948): εμπορικότατος και πολυμεταφρασμένος συγγραφέας μυθιστορηματικών βιογραφιών μεγάλων ανδρών, ιστορικών δραμάτων και δοκιμίων.

πλευρα το στοιχείο της προσαρμογής προτρέποντας τους ανθρώπους σε αλληλοακόνισμα για την εκλέπτυνση των άξεστων τρόπων συμπεριφοράς. Αυτό ήταν αναγκαίο για την ισχυροποίηση του διαρκώς ανασφαλούς συστήματος κοινωνικοποίησης και την αναχαίτιση εκείνων των ξεσπασμάτων στο χαοτικό, τα οποία φαίνεται να συνέβαιναν περιοδικά ακριβώς όπου είχε εδραιωθεί μια παράδοση αυτόνομης πνευματικής κουλτούρας. Η φιλοσοφική ιδέα της μόρφωσης στην ακμή της ήθελε να μορφοποιεί τη φυσική ύπαρξη φυλάσσοντάς την. Εννοούσε και τα δύο, τόσο το δαμασμό των ζωικών ανθρώπων μέσα από την αλληλοπροσαρμογή τους όσο και τη διάσωση του φυσικού στην αντίσταση κατά της πίεσης της ετοιμόρροπης τάξης πραγμάτων που οι άνθρωποι έφτιαξαν. Η φιλοσοφία του Schiller, καντιανού και κριτικού του Καντ, ήταν η πιο μεστή έκφραση της έντασης των δύο στοιχείων, ενώ στη διδασκαλία περί μόρφωσης του Χέγκελ, με την ονομασία απεξωτερίκευση (Entäußerung), καθώς και στον όψιμο Γκιάιτε, το αίτημα της προσαρμογής, ακριβώς στη ακμή του Ουμανισμού, θριαμβεύει. Έπαξ και διαλυθεί εκείνη η ένταση, η προσαρμογή γίνεται παγκυρίαρχη, και γνώμονάς της είναι το εκάστοτε προϋπάρχον. Η ίδια απαγορεύει να εγερθεί κανείς μέσα από ατομική

αυτοδιάθεση πάνω από το προϋπάρχον, το θετικό.

Με την πίεση που ασκεί πάνω στους ανθρώπους, διακρινίζει σ' αυτούς το άμορφο που φαντάζεται πως μορφοποίησε, την επιθετικότητα. Αυτός είναι, σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Φρόυντ, ο λόγος της δυσφορίας στον πολιτισμό. Η εντελώς προσαρμοσμένη κοινωνία είναι ό,τι θυμίζει η έννοιά της από τη σκοπιά της ιστορίας του πνεύματος: απλή δαρβινιστική φυσική ιστορία. Βραβεύει το survival of the fittest*. Αν το δυναμικό πεδίο που λεγόταν μόρφωση, παγώνει σε άκαμπτες εννοιολογικές κατηγορίες, όπως πνεύμα ή φύση, αυτοδιάθεση ή προσαρμογή, τότε κάθε μια από αυτές τις μεμονωμένες κατηγορίες έρχεται σε αντίθεση προς το εννοούμενό της, προσφέρεται στην ιδεολογία, προωθεί την υποπλασία.

Ο διττός χαρακτήρας της κουλτούρας, η ισορροπία του οποίου επιτυγχανόταν τρόπον τινά μόνο για μια στιγμή, πηγάζει από τον ανειρήνευτο κοινωνικό ανταγωνισμό, τον οποίο θα ήθελε να θεραπεύσει, αλλά, ως απλή κουλτούρα, δεν μπορεί. Στην υποστασιοποίηση του πνεύματος μέσω της κουλτούρας η σκέψη καθαγιάζει τον κοινωνικά επιβαλλόμενο διαχωρισμό σωματικής και πνευμα-

* επιβίωση του πιο κατάλληλου

τικής εργασίας. Η παλιά αδικία δικαιώνεται σαν αντικειμενική ανωτερότητα της κυρίαρχης αρχής, ενώ βέβαια και πάλι μόνο μέσω του χωρισμού από τους κυριαρχούμενους προσφέρει τη δυνατότητα να δοθεί τέλος στην πεισματική επανάληψη των συνθηκών κυριαρχίας. Η προσαρμογή όμως είναι το άμεσο σχήμα της συνεχιζόμενης κυριαρχίας. Μόνο με μια εξομοίωση προς τη φύση, με τον αυτοπεριορισμό απέναντι στο υπάρχον, απέκτησε το άτομο την ικανότητα να ελέγχει το υπάρχον. Αυτός ο έλεγχος συνεχίζεται ως κοινωνικός πάνω στις ανθρώπινες ορμές και τελικά πάνω στη διαδικασία ζωής της κοινωνίας συνολικά. Το τίμημα όμως είναι ότι η φύση ακριβώς λόγω του δαμασμού της θριαμβεύει συνεχώς εναντίον του δαμαστή, ο οποίος, όχι τυχαία, εξομοιώνεται με αυτή, άλλοτε μέσω της μαγείας, τελικᾶ μέσω της αυστηρῆς φυσικοεπιστημονικής αντικειμενικότητας. Στην πορεία αυτής της εξομοίωσης, της εξάλειψης του υποκειμένου στο όνομα της αυτοσυντήρησής του, επικρατεί το αντίθετο της αυτόεικόνας του, η γυμνή, απάνθρωπη φυσική σχέση. Ένοχα διαπλεγμένα, τα στοιχεία αυτής της πορείας έρχονται κατ' ανάγκη σε αντίθεση μεταξύ τους. Το πνεύμα απαρχαιώνεται μπροστά στην προελάνουσα υποδούλωση της φύσης και αρχίζει να προσβάλλεται από

την κηλίδα της μαγείας, την οποία επέθετε κάποτε πάνω στη φυσική πίστη: φαίνεται, πως υπεισάγει την υποκειμενική αυταπάτη στη θέση της βαρύτητας των γεγονότων. Το δικό του είναι, η αντικειμενικότητα της αλήθειας, μεταλλάσσεται σε αναλήθεια. Η προσαρμογή όμως δεν ξεπερνάει την έτσι κι αλλιώς υπάρχουσα και τυφλά φυτοζωούσα κοινωνία. Η διαμόρφωση των συνθηκών προσκρούει στα όρια που θέτει η εξουσία: στη θέληση να θεσμιστούν σύμφωνα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια επιζεί ακόμη η εξουσία ως η αρχή που αποκρούει τη συμφιλίωση. Έτσι, η προσαρμογή ανακόπτεται και λιμνάζει: μεταβάλλεται επίσης σε φετίχ, όπως το πνεύμα: στο προβάδισμα των οικουμενικά οργανωμένων μέσω εναντι κάθε λογικού σκοπού, στη λεία στιλπνότητα μιας ψευδορθολογικότητας χωρίς έννοιες: ανεγείρει ένα γυάλινο οικοδόμημα που αυτοπαραγνωρίζεται ως ελευθερία και αυτή η ψευδής συνείδηση συμμιγνύεται με εκείνη την εξίσου σφαλερή και κομπάζουσα του πνεύματος για τον εαυτό του.

Η δυναμική αυτή είναι η ίδια με εκείνη της μόρφωσης. Δεν είναι μια σταθερά: όχι μόνο είναι διαφορετική στο περιεχόμενο και τις θεσμικές μορφές της στις διάφορες εποχές, αλλά και η ίδια σαν ιδέα δεν είναι κατά βούληση μεταféρσιμη. Η

ιδέα της χειραφετήθηκε μαζί με την αστική τάξη. Κοινωνικοί χαρακτήρες της φεουδαρχίας, όπως ο *gentilhomme* και ο *gentleman*, προπάντων όμως η παλιά θεολογική τάξη των λογίων, αποκόπηκαν από την παραδοσιακή τους ύπαρξη και τους ειδικούς καθορισμούς τους, αυτονομήθηκαν απέναντι στις ζωτικές συναρτήσεις, όπου παλαιότερα ήταν ενταγμένοι. Έγιναν αντικείμενο στοχασμού, απέκτησαν συνείδηση του εαυτού τους και μεταβιβάστηκαν στον άνθρωπο ενγένει. Η πραγματοποίησή τους όφειλε να ανταποκρίνεται σ' εκείνη μιας αστικής κοινωνίας ελεύθερων και ίσων. Ταυτόχρονα όμως η μόρφωση αποσπάστηκε από τους σκοπούς της, από την πραγματική της λειτουργία, όπως ριζικά το απαιτεί λόγου χάρη η αισθητική της σκοπιμότητας χωρίς σκοπό που Καντ. Η μόρφωση όφειλε να είναι ό,τι θα άρμοζε ως καθαρά δικό του πνεύμα στο ελεύθερο άτομο, το οποίο θεμελιώνεται στη δική του συνείδηση, 'αλλά επιδρά κατά προέκταση πάνω στην κοινωνία και μετουσιώνει τις ορμές του. Η ίδια ισχύει σιωπηρά ως όρος μιας αυτόνομης κοινωνίας: όσο φωτεινότερα τα άτομα τόσο πιο φωτισμένο το όλον. Η σχέση της όμως προς μια πρακτική, που την έβλεπε αντίπερά της, φαινόταν, αντιφατικά, σαν υποβιβασμός σε κάτι ετερόνομο, σε μέσο εξιχνίασης πλεονεκτημάτων εν

μέσω του ανειρήνευτου *bellum omnium contra omnes**. Αναντίρρητα, στην ιδέα της μόρφωσης εμπεριέχεται κατ' ανάγκη το αίτημα μιας κατάστασης της ανθρωπότητας χωρίς διαβαθμίσεις και εκμετάλλευση, και μόλις αυτή αφεθεί σε εκπτώσεις και εμπλακεί στην πρακτική των μερικών σκοπών, που αμείβονται ως κοινωνικά ωφέλιμη εργασία, ανοσιουργεί κατά του εαυτού της. Όμως δεν είναι μικρότερη η ενοχή που απορρέει από την καθαρότητά της: η τελευταία αποβαίνει ιδεολογία. Στο βαθμό που στην ιδέα της μόρφωσης συνηχούν στοιχεία σκοπιμότητας, αυτά, σύμφωνα με την έννοιά της, θα όφειλαν το πολύ να κάνουν τα άτομα ικανά να επιβεβαιώνονται σαν λογικά και ελεύθερα σε μια λογική και ελεύθερη κοινωνία, και αυτό ακριβώς, σύμφωνα με το μοντέλο του φιλελευθερισμού, επιτυγχάνεται καλύτερα, αν καθένας για τον εαυτό του είναι μορφωμένος. Όσο λιγότερο οι κοινωνικές συνθήκες, ιδιαίτερα οι οικονομικές διαφορές, επέτρεπαν την υλοποίηση αυτής της επαγγελίας, τόσο αυστηρότερα απιδocchiμαζόταν η σκέψη για το συσχετισμο της μόρφωσης με σκοπούς. Δεν επιτρέπεται να θιγεί η πληγή, ότι η μόρφωση από μόνη της δεν διασφαλίζει τη λογική κοινωνία. Α-

* πόλεμος όλων εναντίον όλων

γχιστρώνεται κανείς στην εξαρχής απατηλή ελπίδα πως εκείνη μπορεί να δώσει αφεαυτής στους ανθρώπους ό,τι τους αρνείται η πραγματικότητα. Το όνειρο της μόρφωσης, η ελευθερία από τις υπαγορεύσεις των μέσων, της άκαμπτης και πενιχρής ωφελιμότητας, νοθεύεται σε απολογητική υπέρ του κόσμου, ο οποίος είναι συγκροτημένος σύμφωνα με αυτές τις υπαγορεύσεις. Στο ιδανικό της μόρφωσης που απολυτοποιεί την κουλτούρα, διαφαίνεται η προβληματικότητα της κουλτούρας.

Η μορφωτική πρόοδος, που η νεαρή αστική τάξη προσέγραψε στον εαυτό της συγκρινόμενη με τη φεουδαρχία, δεν σημείωσε διόλου την ευθύγραμμη πορεία που υπέβαλλε εκείνη η ελπίδα. Όταν η αστική τάξη κατέλαβε την πολιτική εξουσία στην Αγγλία του δέκατου έβδομου και στη Γαλλία του δέκατου όγδοου αιώνα, οικονομικά, αλλά μάλλον και συνειδησιακά ήταν πιο ανεπτυγμένη από τη φεουδαρχία. Οι ποιότητες που μεταγενέστερα έλαβαν το όνομα μόρφωση, έδωσαν στην ανερχόμενη τάξη τις ικανότητες που απαιτούσαν η οικονομία και η διοίκηση. Η μόρφωση δεν ήταν μόνο σημάδι της χειραφέτησης των αστών και ούτε μόνο το προνόμιο-προβάδισμά τους απέναντι στους άσημους ανθρώπους, τους αγρότες. Χωρίς μόρφωση ο αστός δύσκολα θα πρόκοβε ως επιχειρημα-

τίας, μεσίτης, δημόσιος υπάλληλος ή οπουδήποτε. Διαφορετική ήταν η κατάσταση της νέας τάξης, που προήλθε από την αστική κοινωνία, όταν αυτή δεν είχε προλάβει καν να εδραιωθεί. Το προλεταριάτο δεν ήταν υποκειμενικά διόλου πιο προηγμένο από την αστική τάξη, όταν οι σοσιαλιστικές θεωρίες προσπαθούσαν να του αφυπνίσουν τη συνείδηση του εαυτού του· δεν ήταν τυχαίο ότι οι σοσιαλιστές έβγαζαν το συμπέρασμα για την ιστορική του θέση-κλειδί από την αντικειμενική οικονομική του θέση και όχι από το πνευματικό ποίον του. Οι κατέχοντες διέθεταν το μονοπώλιο της μόρφωσης ακόμη και σε μια κοινωνία τυπικά ίσων· ο απανθρωπισμός μέσα από την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής στερούσε στους εργαζόμενους όλες τις προϋποθέσεις για μόρφωση, προπάντων τησχόλη. Παιδαγωγικές προσπάθειες πρώτης ανάγκης απέβαιναν γελοιογραφήματα. Όλη η λεγόμενη λαϊκή παιδεία —στο μεταξύ έγινε κανείς αρκετά ευαίσθητος, ώστε να αποφεύγει τη λέξη— νοσούσε από τη μανιοφантаσίωση, πως απλά και μόνο με τη μόρφωση θα μπορούσε να ανακαλέσει τον κοινωνικά υπαγορευόμενο αποκλεισμό του προλεταριάτου από τη μόρφωση.

Όμως η αντίφαση μεταξύ μόρφωσης και κοινωνίας δεν προκύπτει απλώς από την αμορφωσιά

παλαιού τύπου, αυτή των χωρικών. Οι αγροτικές περιοχές σήμερα είναι μάλλον εκκολλαπτήρια ημιμόρφωσης. Εκεί καταθραύστηκε απότομα ο προαστικός κόσμος ιδεών, που ήταν προσκολλημένος κατά κύριο λόγο στην παραδοσιακή θρησκεία, κι αυτό οφείλεται κατά πολύ στα μαζικά μέσα ραδιόφωνο και τηλεόραση. Αυτός ο κόσμος ιδεών παραμερίζεται από το πνεύμα της πολιτιστικής βιομηχανίας· αλλά το apriori της κυρίως αστικής έννοιας της μόρφωσης, η αυτονομία, δεν βρήκε το χρόνο να μορφοποιηθεί. Η συνείδηση περνάει άμεσα από τη μια ετερονομία στην άλλη· τη θέση της αυθεντίας της Βίβλου παίρνει η αντίστοιχη των αθλητικών χώρων, της τηλεόρασης και των «Ιστοριών που έγραψε η ζωή», η οποία βασίζεται στην αξίωση της κατά γράμμα ακρίβειας, των «γεγονότων» εντεύθεν της παραγωγικής φαντασίας². Ο εδώ εμπεριεχόμενος κίνδυνος, που στο Ράιχ του Χίτλερ αποδείχτηκε πολύ δραστικότερος, καθώς ξεπέρασε τα πλαίσια της κοινωνιολογίας της παιδείας, δεν έχει ιδωθεί μέχρι σήμερα σωστά. Η αντιμετώπισή του θα ήταν επείγον καθήκον μιας κοινωνικά μελετημένης πολιτιστικής πολιτικής, μολονότι βέβαια όχι το κεντρικό σχετικά με την ημιμόρφωση. Η φυσιογνωμία της τελευταίας παραμένει αρχικά αστική όπως η ιδέα της ίδιας της

μόρφωσης. Φέρει τα σημάδια της lower middle class*. Η μόρφωση δεν εξαφανίστηκε ακριβώς από τις γραμμές της, παρά συνεχίζει να σέρνεται μαζί της, κινούμενη από τα συμφέροντα εκείνων που δεν έχουν μερίδιο στο προνόμιο μόρφωσης. Ένας αμόρφωτος, σύμφωνα με παραδοσιακά κριτήρια, ραδιοεπισκευαστής ή μηχανικός αυτοκινήτων χρειάζεται, για να μπορεί να ασκεί το επάγγελμά του, μερικές γνώσεις και δεξιότητες, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να αποκτηθούν χωρίς το θησαυρό των μαθηματικο-φυσικοεπιστημονικών γνώσεων, στις οποίες εξάλλου, όπως παρατήρησε ήδη ο Thorstein Veblen, η λεγόμενη κάτω τάξη βρίσκεται πιο κοντά από όσο δέχεται η ακαδημαϊκή υπεροψία. †

Βέβαια η φαινομενολογία της αστικής συνείδησης δεν αρκεί από μόνη της, προκειμένου να εξηγηθεί η νέα κατάσταση. Σε αντίθεση προς την εικόνα της αστικής κοινωνίας για τον εαυτό της, το προλεταριάτο στις αρχές της ακμής του καπιταλισμού ήταν κοινωνικά εκτός επικρατείας, αντικείμενο των παραγωγικών σχέσεων, υποκείμενο μόνο ως παραγωγός. Οι πρώιμοι προλετάριοι ήταν απαλλοτριωμένοι μικροαστοί, τεχνίτες και γεωργοί, εγκατεστημένοι έτσι κι αλλιώς αντίπερα της

* κατώτερη μεσαία τάξη

αστικής μόρφωσης. Η πίεση των συνθηκών ζωής, η άμετρα πολύωρη εργασία, ο ελεεινός μισθός στις δεκαετίες, τις οποίες πραγματεύονται. Το κεφάλαιο και η κατάσταση των εργαζόμενων τάξεων στην Αγγλία τους κράτησαν αρχικά ακόμη πιο έξω. Ενώ όμως στα οικονομικά θεμέλια των συνθηκών, στον ανταγωνισμό οικονομικής εξουσίας και ανισχυρότητας, κατά συνέπεια και στα αντικειμενικά χαραγμένα όρια της μόρφωσης δεν άλλαξε τίποτε ουσιαστικό, τόσο ριζικότερες ήταν οι αλλαγές στην ιδεολογία. Αυτή συγκαλύπτει εκτενώς το ρήγμα και στα μάτια αυτών που αναγκάζονται να φέρουν το βάρος. Στα τελευταία εκατό χρόνια τους έχουν τυλίξει τα δίχτυα του συστήματος. Στην κοινωνιολογική ορολογία το φαινόμενο αποκαλείται integration*. Υποκειμενικά, ως προς τη συνείδηση, τα κοινωνικά όρια ρευστοποιούνται ολοένα περισσότερο, όπως από καιρό στην Αμερική. Οι μάζες τροφοδοτούνται μέσα από αμέτρητα κανάλια με μορφωτικά αγαθά. Ουδετεροποιημένα και απολιθωμένα, βοηθούν να κρατιούνται μέσα στις γραμμές εκείνοι, για τους οποίους τίποτε δεν είναι πολύ ακριβό ή δύσκολο. Αυτό επιτυγχάνεται καθώς τα περιεχόμενα της μόρφωσης, μέσα από το μηχανι-

* ενοποίηση, ενσωμάτωση

σμό της αγοράς, προσαρμόζονται στη συνείδηση εκείνων που ήταν αποκλεισμένοι από το προνόμιο της μόρφωσης, ενώ μόρφωση θα ήταν μόνο η αλλαγή τους. Η πορεία των πραγμάτων καθορίζεται αντικειμενικά, δεν διοργανώνεται κακή τη πίστει. Διότι η κοινωνική δομή και η δυναμική της εμποδίζουν τους νεοφωτιζόμενους να αποκτούν τα πολιτιστικά αγαθά ζωντανά και όπως εμπεριέχεται στην έννοια της κουλτούρας. Ότι τα εκατομμύρια ανθρώπων, που παλαιότερα δεν είχαν ιδέα από αυτά που τώρα τους πλημμυρίζουν, δεν είναι προετοιμασμένοι γι' αυτά, ούτε καν ψυχολογικά, αυτό είναι ίσως το αθώοτερο. Όμως οι ίδιες οι συνθήκες της υλικής παραγωγής δύσκολα ανέχονται ~~και~~ εναντίον του τύπου εμπειρίας, με τον οποίο ήταν εναρμονισμένα τα παραδοσιακά περιεχόμενα της μόρφωσης, που τώρα κοινοποιούνται χωρίς περιστροφές. Έτσι, η ίδια η μόρφωση, παρά την όποια προώθησή της, πλήττεται στο ζωτικό της νεύρο. Συχνά μάλιστα γίνεται εμπόδιο στη σταδιοδρομία με τη μορφή της άβολης σχολαστικότητας και της ματαιόδοξης ισχυρογνωμοσύνης: όποιος ξέρει ακόμη τι είναι ποίημα, δύσκολα θα βρει μια καλοπληρωμένη θέση σαν κειμενογράφος διαφημίσεων. Η ακατάπαυστα αυξανόμενη διαφορά μεταξύ κοινωνικής εξουσίας και ανισχυρότητας στερεί

στους ανίσχυρους —προοπτικά ήδη και από τους ισχυρούς— τις βασικές προϋποθέσεις για την αυτονομία, την οποία συντηρεί ιδεολογικά η έννοια της μόρφωσης.¹ Έτσι ακριβώς αλληλοπροσεγγίζονται οι τάξεις ως προς τη συνείδησή τους, μολονότι βέβαια όχι τόσο πολύ, όσο φαινόταν πριν από χρόνια, όπως έδειξαν πρόσφατες έρευνες. Έτσι κι αλλιώς για μία ισοπεδωμένη μεσαιотаξική κοινωνία μπορεί να γίνει λόγος μόνο κοινωνικοψυχολογικά, το πολύ σε σχέση με τις διακυμάνσεις προσώπων, όχι αντικειμενικά-δομικά. Αλλά και υποκειμενικά εμφανίζονται και τα δύο: το πέπλο της ενοποίησης, ιδίως σε καταναλωτικές κατηγορίες, αλλά και η συνεχιζόμενη διχοτομία οπουδήποτε τα υποκείμενα προσκρούουν σε σκληρά εμπεδωμένους ανταγωνισμούς συμφερόντων. Εδώ το underlying population* είναι «ρεαλιστικό»: οι άλλοι αισθάνονται σαν εκφραστές των ιδανικών³. Αφού η ενοποίηση είναι ιδεολογία, ακόμη και σαν ιδεολογία παρμένει εύθραυστη.

Όλα αυτά βέβαια υπερακοντίζουν το στόχο. Είναι όμως χαρακτηριστικό των θεωρητικών προταγμάτων, ότι δεν συμφωνούν πιστά με τα συμπεράσματα ερευνών, ότι εκτίθενται απέναντι σ' αυτά,

* κάτω πληθυσμιακό στρώμα

τολμούν να προτρέχουν ή, στη γλώσσα της κοινωνικής έρευνας, τείνουν σε λαθεμένες γενικεύσεις. Γι' αυτό ίσα-ίσα, εκτός από τις διοικητικές και εμπορικές ανάγκες, ήταν αναγκαία η ανάπτυξη των εμπειρικών κοινωνιολογικών μεθόδων. Χωρίς όμως εκείνο το τολμηρό προτρέξιμο της εικοτολογίας, χωρίς το αναπόφευκτο στοιχείο αναλήθειας στη θεωρία, η ίδια δεν θα ήταν δυνατή: θα περιοριζόταν να στενογραφεί απλώς τα γεγονότα, οπότε θα τα άφηνε ακατανόητα και στην κυριολεξία προεπιστημονικά. Στη θέση για τον αργό θάνατο της μόρφωσης, όπως και για την κοινωνικοποίηση της ημιμόρφωσης, την επέκτασή της πάνω στις μάζες, θα μπορούσαν να αντιπαρατεθούν σοβαρά εμπειρικά δεδομένα. Το μοντέλο της ημιμόρφωσης αφορά ακόμη και σήμερα το στρώμα των μέσων υπαλλήλων, ενώ οι μηχανισμοί της στα κυρίως κατώτερα στρώματα δεν μπορούν προφανώς να καταδειχτούν αδιαμφισβήτητα, όπως εξάλλου και η ισοπεδωμένη συνείδηση γενικά. Αντιπαραβαλλόμενος στην κατάσταση εδώ και τώρα, ο ισχυρισμός της οικουμενικότητας της ημιμόρφωσης είναι αδιαφοροποίητος και υπερβολικός. Δεν επιθυμεί όμως να υπαγάγει όλους τους ανθρώπους και τα στρώματα χωρίς διακρίσεις σε αυτή την έννοια, παρά να σημειώσει μια τάση, να σκιαγραφήσει τη φυσιогνωμία

ενός πνεύματος, που καθορίζει το χαρακτήρα της εποχής, όσο κι αν το πεδίο ισχύος του θα έπρεπε να περιοριστεί ποσοτικά και ποιοτικά. Αμέτρητοι εργάτες, μικροϋπάλληλοι και άλλες ομάδες μπορεί να μην έχουν περιληφθεί ακόμη στις κατηγορίες της ημιμόρφωσης, κι αυτό οφείλεται και στην ακόμη ζωντανή, μολονότι αποδυναμωμένη ταξική συνείδηση. Αυτές όμως είναι από την πλευρά της παραγωγής τόσο πανίσχυρες, η εγκαθίδρυσή τους είναι τόσο σύμφωνη με σημαντικά συμφέροντα, σφραγίζουν τόσο χαρακτηριστικά τα απανταχού παρόντα πολιτιστικά φαινόμενα, ώστε αξίζει να τους αποδοθεί αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας, ακόμη κι αν αυτός δεν τεκμηριώνεται στατιστικά. Αν όμως δεν βρίσκεται ικανότερη αντίθεση στην κοινωνικοποιημένη ημιμόρφωση από την παραδοσιακή έννοια της μόρφωσης, που πρέπει να υποβληθεί επίσης σε κριτική, αυτό εκφράζει το κρίσιμο αδιέξοδο μιας κατάστασης, που δεν διαθέτει καλύτερο κριτήριο από εκείνο το αμφισβητήσιμο, διότι παρέλειψε να πραγματώσει τη δυνατότητά της. Ούτε επιθυμείται η αποκατάσταση του παρελθόντος, ούτε απαλύνεται κατ' ελάχιστο η κριτική του. Το αντικειμενικό πνεύμα δεν υφίσταται σήμερα τίποτε που δεν ενυπήρχε σ' αυτό το ίδιο ήδη στην ακμή του φιλελευθερισμού ή που τουλάχιστον

δεν διεκδικεί παλιά χρέη. Αυτό όμως που συμβαίνει σήμερα στο χώρο της μόρφωσης, δεν μπορεί να διαπιστωθεί πουθενά αλλού παρά στην οσοδήποτε ιδεολογική παλαιότερη μορφή της. Διότι δυνητικά οι απολιθωμένες συνθήκες έφραξαν στο πνεύμα τη διέξοδο από την παραδοσιακή μόρφωση. Κριτήριο του νέου κακού είναι μόνο το προηγούμενο. Τη στιγμή που είναι καταδικασμένο, δείχνει, απέναντι στη νεώτερη μορφή που μας αφήνει εμβρόντητους, το συμφιλιωτικό χρώμα του αφανιζόμενου. Για τούτο και μόνο, και όχι στο όνομα μιας *laudatio temporis acti**, γίνεται η αναδρομή στην παραδοσιακή μόρφωση.

Στο κλίμα της ημιμόρφωσης επιζούν τα εμπορευματικά αντικειμενοποιημένα πραγματολογικά περιεχόμενα της μόρφωσης σε βάρος της περιεκτικότητάς τους σε αλήθεια και της ζωντανής τους σχέσης προς ζωντανά υποκείμενα. Αυτό περίπου θα αντιστοιχούσε στον ορισμό της. Ότι σήμερα το όνομά της προσέλαβε τον ίδιο απαρχαιωμένο και αλαζονικό τόνο όπως η λαϊκή παιδεία, αυτό δεν δηλώνει ότι το φαινόμενο εξαφανίστηκε, αλλά ότι πράγματι η έννοια-αντίποδας, δηλαδή αυτή της ίδιας της μόρφωσης, η μόνη όπου αυτό είναι ανα-

* εξύμνηση παλαιών καιρών

γνώσιμο, δεν είναι πια παρούσα. Σε αυτή συμμετέχουν πια, δυστυχώς ή ευτυχώς γι' αυτούς, μόνο μεμονωμένα άτομα που δεν έπεσαν εντελώς μέσα στο χωνευτήρι, ή επαγγελματικά διακεκριμένες ομάδες, οι οποίες αρέσκονται να αυτοπανηγυρίζονται ως ελίτ. Η πολιτιστική βιομηχανία στην ευρύτερη έκτασή της, όλα όσα το ιδίωμα του συρμού επιβεβαιωτικά κατατάσσει στα μαζικά μέσα, διαιωνίζει όμως εκείνη την κατάσταση, καθώς την εκμεταλλεύεται: ομολογουμένως πολιτισμός για εκείνους που ο πολιτισμός απέκλεισε, ενσωμάτωση του εντούτοις ακόμη μη ενσωματωμένου. Η ημιμόρφωση είναι το πνεύμα τους, αυτό της αποτυχμένης ταύτισης. Τα κτηνώδη ανέκδοτα για τους κοινωνικά νεοανερχόμενους που συγχέουν ξενικούς όρους, είναι τόσο εφτάψυχα, διότι με την έκφραση εκείνου του μηχανισμού ισχυροποιούν την πίστη όλων εκείνων που γελούν με αυτούς, πως η δική τους ταύτιση πέτυχε. Η αποτυχία τους όμως είναι τόσο αναπόφευκτη όσο και η σχετική προσπάθεια. Διότι η επιτυχία του διαφωτισμού, η παράσταση που, οσοδήποτε ασυνείδητα, λειτουργεί σε όλα τα άτομα των καπιταλιστικά κυριαρχούμενων χωρών, πως είναι ελεύθερα, αυτοοριζόμενα και δεν χρειάζονται την καθοδήγηση κανενός, τα αναγκάζει τουλάχιστον να συμπεριφέρονται έτσι, λες και εί-

ναι στ' αλήθεια ελεύθερα. Αυτό δεν τους φαίνεται δυνατόν παρά μόνο κάτω από το έμβλημα αυτού που ζουν ως πνεύμα, δηλαδή της αντικειμενικά αποσυντεθειμένης μόρφωσης. Η ολοκληρωτική μορφή της ημιμόρφωσης δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσα από τα κοινωνικά και ψυχολογικά δεδομένα, παρά εξίσου με βάση τη δυνητικά καλύτερη προοπτική: ότι η στάθμη συνείδησης, στην οποία είχε στοχεύσει η αστική κοινωνία, προπαραπέμπει στη δυνατότητα πραγματικής αυτονομίας κάθε προσωπικής ζωής, η ρύθμιση της οποίας απαγορεύει την αυτοδιάθεση υποβιβάζοντάς την σε απλή ιδεολογία. Η ταύτιση όμως ναυαγεί αναγκαστικά, διότι, καθώς η παγκυριαρχία της αρχής των συνναλλαγών δυνητικά αφαιρεί από την κοινωνία τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, το άτομο δεν δέχεται διόλου μορφές και δομές, με τις οποίες, τρόπον τινά προστατευμένο, θα μπορούσε να ταυτιστεί και μέσα από τις οποίες στην κυριολεξία θα μορφωνόταν· ενώ από την άλλη μεριά η κυριαρχία του όλου πάνω στο άτομο ευδοκίμησε σε τέτοια δυσαναλογία, ώστε το άτομο αναγκάζεται να επαναλαμβάνει μέσα του τις δυσμορφίες. Ό,τι κάποτε ήταν έτσι διαμορφωμένο, ώστε τα υποκείμενα μπορούσαν να πλάθουν μέσα από αυτό την οσοδήποτε προβληματική μορφή τους, έσβησε· τα ίδια όμως

κρατούνται εντούτοις κατά τέτοιο τρόπο σε ανελευθερία, ώστε η συμβίωσή τους από δική τους δύναμη είναι ακόμη πιο αδύνατο να αρθρωθεί ως αληθινή. Το εκφράζει ο μοιραίος όρος κατευθυντήριο πρότυπο, όπου είναι εγγραχαγμένη η αδυνατότητα αυτού που εννοεί. Ο ίδιος μαρτυρεί τον πόνο υπό την απουσία ενός κοινωνικού και πνευματικού κόσμου, που, στη γλώσσα του Χέγκελ θα ήταν «ουσιώδης», χωρίς βιαιότητα, αναντίρρηση δεσμευτικός για το άτομο, ενός σωστού, με το άτομο συμφιλιωμένου όλου. Ταυτόχρονα όμως ο όρος δηλώνει τη λαιμαργία να ανεγερθεί αυθαίρετα αυτό το ουσιώδες —όπως ανόρθωσε ήδη ο Νίτσε τους νέους πίνακές του*—, και το γλωσσικό αισθητήριο έχει κιόλας πολύ αμβλυνθεί και δεν μπορεί να αισθανθεί, ότι αυτή η βιαιότητα, στην οποία εξωθεί η επιθυμία για κατευθυντήρια πρότυπα, διαψεύδει ακριβώς την ουσιαστικότητα προς την οποία τείνει κανείς τα χέρια. Απτό το φασιστικό γνώρισμα επέζησε του φασισμού. Ανάγεται όμως στην ίδια την ιδέα της μόρφωσης. Αυτή είναι αντινομικής φύσης. Όρος της είναι η αυτονομία και η ελευθερία, μέχρι σήμερα όμως παραπέμπει ταυτόχρονα σε δομές μιας τάξης πραγμάτων προ-δεδομέ-

* Αναφέρεται στο έργο του *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*.

νης για το κάθε μεμονωμένο άτομο και κατά κάποιον τρόπο ετερόνομης και γιαυτό ετοιμόρροπης, σε σχέση με την οποία και μόνο μπορεί να μορφώνεται. Γιαυτό, τη στιγμή που υπάρχει μόρφωση, η ίδια δεν υπάρχει πια. Στην αφετηρία της κιόλας έχει τεθεί τελεολογικά και η αποσύνθεσή της.

Τα σημερινά πράγματα ενεργά κατευθυντήρια πρότυπα είναι το συνονθύλευμα των ιδεολογικών παραστάσεων, που μέσα στα υποκείμενα παρεμβάλλονται ανάμεσα σ' αυτά και στην πραγματικότητα φιλτράροντάς την. Εμφανίζουν τόση συναισθηματική φόρτιση, ώστε δεν μπορούν χωρίς άλλο να παραμεριστούν από τη ratio*. Η ημιμόρφωση τα συγκεφαλαιώνει. Η αμορφωσιά, σαν απλή αφέλεια, απλή αγνωσία, επέτρεπε μιαν άμεση σχέση με τα αντικείμενα και μπορούσε να μετεξελιχθεί σε κριτική συνείδηση χάρη στο δυναμικό της σε σκεπτικισμό, χιούμορ και ειρωνεία —ιδιότητες που ευδοκιμούν σε χώρους όχι εντελώς εξημερωμένους. Η ημιμόρφωση είναι ανεπιτυχής σε αυτό. Ανάμεσα σε άλλες κοινωνικές προϋποθέσεις της μόρφωσης ουσιαστική ήταν η παράδοση —κατά τις θεωρίες των Sombart και Max Weber κάτι προαστικό, ριζικά ασύμφωνο με την αστική ορθολογι-

* ορθός λόγος

κότητα. Η απώλεια της παράδοσης μέσω της απομαγικοποίησης του κόσμου καταλήγει όμως σε ένα στάδιο απουσίας εικόνων*, μια ερήμωση του πνεύματος που μετασκευάζεται σε απλό μέσο, ή οποία είναι προκαταβολικά ασυμβίβαστη με τη μόρφωση. Τίποτε πια δεν προτρέπει το πνεύμα σε ζωντανή επαφή με ιδέες. Η αυθεντία μεσολαβούσε, μάλλον στραβά παρά σωστά, ανάμεσα στην παράδοση και τα υποκείμενα. Όπως, σύμφωνα με τον Φρόυντ, η αυτονομία, η αρχή του εγώ, πηγάζει από την ταύτιση με τη μορφή του πατέρα, ενώ αργότερα οι αποκτώμενες σε αυτή τη σχέση βασικές ιδέες στρέφονται κατά της ανορθολογικότητας των οικογενειακών συνθηκών, έτσι ξεδιπλωνόταν κοινωνικά η μόρφωση. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, η ανθρωπιστική αναγκαιότητα των οποίων είναι αναμφισβήτητη, εκτόπισαν την ξεπερασμένη αυθεντία, έτσι όμως αποδυνάμωσαν πιο πολύ και την ούτως ή άλλως φθίνουσα αφομοίωση και εσωτερικοποίηση της πνευματικότητας, όπου στηριζόταν η ελευθερία. Η τελευταία, αντίποδας του καταναγκασμού, μαραίνεται ακόμη χωρίς αυτόν, ενώ από την άλλη μεριά δεν επιτρέπεται να συστηθεί οποιοσδήποτε καταναγκασμός στο όνομα

της ελευθερίας. Ποιος, απ' όσους φοίτησαν σε γυμνάσιο, δεν στέναξε μερικές φορές υπό τα ποιήματα του Schiller και τις ωδές του Οράτιου, που έπρεπε να αποστηθίσει; ποιον δεν ενκεύρισαν ηλικιωμένοι συγγενείς, όταν απρόσκλητα και ασταμάτητα απάγγελναν από μνήμης τέτοιους στίχους. Δύσκολα θα πειθόταν κανείς σήμερα να αποστηθίσει τον αντιπνευματικό και μηχανικό χαρακτήρα αυτής της πρακτικής θα επεκαλείτο ακόμη και ο πιο αντιπνευματικός. Με τέτοιες όμως διαδικασίες αφαιρείται από το πνεύμα ένα μέρος της τροφής που το βοηθάει να διαμορφωθεί. Η πίστη στο πνεύμα μπορεί να εγχοσμιοποίησε το θεολογικό μέχρι ανυποστασίας, και αν η λεγόμενη νέα γενιά το περιφρονεί, με αυτόν τον τρόπο το βάζει να πληρώσει για όσα αυτό διέπραξε ανέκαθεν. Όπου όμως αυτό, ιδεολογία από τη μεριά του, λείπει, ανατέλλει μια χειρότερη. Ο κοινωνικός τύπος, που στα γερμανικά με μια έκφραση, που και η ίδια είναι πολύ κακόφημη, αποκαλείται πνευματικός άνθρωπος, εξαφανίζεται. Ο υποτιθέμενος ρεαλισμός όμως, που γίνεται κληρονόμος του, δεν είναι πλησιέστερα προς τα αντικείμενα, παρά μόνον έτοιμος να ρυθμίσει με τις σχετικές ανέσεις την πνευματική του υπόσταση, απαλλασσόμενος από toil and

* Bilderlosigkeit: απουσία εικόνων, εικαστική ένδειξη, ανεικαστικότητα

trouble*, και να καταπιεί όλα εκείνα, με τα οποία τον στουπώνουν. Αφού δύσκολα πια ένας νέος ονειρεύεται να γίνει κάποτε μεγάλος ποιητής ή μουσουργός, γι'αυτό ίσως —μιλώντας με κάποια υπερβολή— δεν υπάρχουν ανάμεσα στους ενηλίκους μεγάλοι θεωρητικοί της οικονομίας και εντέλει διόλου πια αληθινός πολιτικός αυθορμητισμός. Η μόρφωση θα χρειαζόταν προστασία από τις πιέσεις του εξωτερικού κόσμου, ένα είδος προφύλαξης του ατομικού υποκείμενου, ίσως μάλιστα την ελλειμματικότητα της κοινωνικοποίησης. «Καταλάβαινα τη γλώσσα του αιθέρα, τη γλώσσα των ανθρώπων δεν την καταλάβαινα ποτέ», έγραφε ο Hölderlin· έναν νεαρό που θα σκεφτόταν έτσι, θα τον περιγελούσαν σήμερα, εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα, ή θα τον παρέδιδαν σε καλοπροαίρετη ψυχιατρική παρακολούθηση για τον αυτισμό του. Αν όμως η διαφορά ανάμεσα στη γλώσσα του αιθέρα, δηλαδή της ιδέας μιας αληθινής γλώσσας, αυτής των ιδίων των πραγμάτων, και στην πρακτική γλώσσα της επικοινωνίας δεν γίνεται αισθητή, τότε η μόρφωση ξόφλησε. Είναι εντελώς βέβαιο, ότι η γερμανική μόρφωση στη μεγάλη της ακμή δεν περιέκλεινε πλήρως τη γνώση της σύγχρονης της φιλοσοφίας,

* μόχθοι και σκοτούρες

η οποία ακόμη και στην περίοδο 1790-1830 ήταν υπόθεση λίγων. Όμως η τότε φιλοσοφία ευηπήρχε στη μόρφωση. Δεν παρακίνησε μόνο, γενετικά, μορφές όπως ο Humboldt και ο Schleiermacher στις συγκροτημένες αντιλήψεις τους για την παιδεία, παρά ο πυρήνας του θεωρησιακού ιδεαλισμού, η διδασκαλία για τον αντικειμενικό χαρακτήρα του πνεύματος, που ξεπερνά το απλό άτομο της ψυχολογίας, ήταν ταυτόχρονα η βασική αρχή της μόρφωσης υπό την έννοια μιας πνευματικότητας που δεν εξυπηρετεί άμεσα κάτι άλλο, δεν μετριέται με γνώμονα το σκοπό της. Η αμετάκλητη πτώση της μεταφυσικής του πνεύματος καταπλάκωσε τη μόρφωση. Δεν πρόκειται για ένα γεγονός μιας απομονωμένης ιστορίας του πνεύματος, αλλά επίσης για ένα κοινωνικό φαινόμενο. Το πνεύμα προσβάλλεται από αυτά έτσι, ώστε αυτό και η αντικειμενική έκφρασή του, η μόρφωση, δεν προσδοκούνται καν σαν κοινωνικά πιστοποιητικά οποιουδήποτε. Το δημοφιλές αίτημα για μια μόρφωση που να μπορεί να διασφαλιστεί με επίσημες εξετάσεις, αν γίνεται και με τέστ, δεν είναι παρά η σκιά εκείνων των προσδοκιών. Η ελέγξιμη μόρφωση, που η ίδια έγινε νόρμα και τυπικό προσόν, είναι ως τέτοια τόσο λίγο πια μόρφωση όσο και η γενική μόρφωση, η οποία εκφυλίστηκε σε φλυαρία.

του πωλητή. Το στοιχείο του απροαίρετου, που τελευταία εξυμνήθηκε στις θεωρίες του Bergson και στο μυθιστορηματικό έργο του Proust και που χαρακτηρίζει τη μόρφωση σαν κάτι διαφορετικό από τους μηχανισμούς της κοινωνικής κυριαρχίας πάνω στη φύση, χαλάει κάτω από το εκθαμβωτικό φως της εξετασιμότητας. Σε αντίθεση προς το ρητό του Φάουστ, η μόρφωση δεν αποκτιέται· απόκτηση και κακή κατοχή θα ήταν ένα και το αυτό. Ακριβώς όμως επειδή δεν χαρίζεται στη θέληση, είναι εμπλεγμένη στην ενοχή του προνομίου: μόνο όποιος την κατέχει έτσι κι αλλιώς, δεν χρειάζεται να την αποκτήσει και να την κατέχει. Η μόρφωση εμπίπτει έτσι στη διαλεκτική ελευθερίας και ανελευθερίας. Ως κληρονομιά παλιάς ανελευθερίας, αναγκάστηκε να ξεπέσει· είναι ανέφικτη όμως από την απλή υποκειμενική ελευθερία, εφόσον αντικειμενικά συνεχίζουν να επικρατούν οι συνθήκες της ανελευθερίας.

Στην Αμερική, στην πιο προηγμένη αστική χώρα, την οποία οι άλλες ακολουθούν κουτσαίνοντας, μπορεί να παρατηρηθεί αδρά η ανεικαστικότητα* της ζωής ως κοινωνική προϋπόθεση της οικουμενικής ημιμόρφωσης. Ο θρησκευτικός θησαυρός εικό-

* Bilderlosigkeit

νων, που εμφυσούσε στο υπάρχον τα χρώματα του πέραν από το απλώς υπάρχον, ωχρίασε, οι άλογες imagines* της φεουδαρχίας, σύμφυτες με τις θρησκευτικές εικόνες, λείπουν εντελώς. Ό,τι επέζησε από το αρχαϊκό φολκλόρ, χωρίς το ίδιο να είναι συνθετικό, δεν μπορεί να εναντιωθεί. Η ίδια η αποδεσμευμένη ύπαρξη όμως δεν απέκτησε νόημα· ως απομαγικοποιημένη, παρέμεινε και με την αρνητική έννοια πεζή. Η ζωή, διαπλασμένη ως τις τελευταίες διακλαδώσεις της σύμφωνα με την αρχή της ανταλλαγής ισοδυνάμων, εξαντλείται στην αυτοαναπαραγωγή, στη μηχανική επανάληψη, και οι απαιτήσεις της επέρχονται στο άτομο τόσο σκληρές και βίαιες, που δεν μπορεί ούτε να κρατηθεί σαν αυτόβουλος διαμορφωτής της ούτε να τη βιώνει ως ταυτόσημη με τον ανθρώπινο προορισμό του. Γιαυτό η θλιβερή ύπαρξη, η ψυχή, που σ' αυτή τη ζωή δεν της απονέμεται η ουράνια δικαιοσύνη, έχει ανάγκη από υποκατάστατα εικόνων μέσα από την ημιμόρφωση. Η ως το χαοτικό κλιμακωμένη ασυμβατότητα των συστατικών στοιχείων της, η εγκατάλειψή της πλήρους ορθολογικότητας ακόμη και των επιμέρους membra disiecta**

* υποσυνείδητες θρησκευτικές εικόνες

** διαζευγμένα μέλη

προωθεί τη μαγικοποίηση εκμέρους της λιμοκτονούσας συνείδησης⁴. Γύρω από την Άγρια Δύση τα μαζικά μέσα παρασκεύασαν ένα υποκατάστατο μυθολογίας, στην οποία κανένας δεν αντιπαραβάλλει τα ιστορικά δεδομένα ενός διόλου μακρινού παρελθόντος. Τα αστέρια του κινηματογράφου, τα σουζέ, τα κείμενα και οι τίτλοι τους παρέχουν ανάλογα υπολογισμένη αίγλη. Λέξεις, με τις οποίες ο εξάλλου επίσης μυθολογικός πια man on the street* είναι ζήτημα αν μπορεί να εννοεί κάτι, γίνονται ακριβώς γιαυτό δημοφιλείς: ένα δημοφιλές σουζέ έλεγε για ένα κορίτσι «you are a rhapsody»**, και κανένας δεν σκέφτηκε πόσο λίγο κολακευτική είναι η σύγκριση με τη ραψωδία, έναν τρόπο αδιαμόρφωτης μελοποίησης τύπου potpourri. Κάποτε ακόμη και η περιποιημένη, πολλές φορές εκθαμβωτικά ωραία εμφάνιση των γυναικών αποκαλύπτεται σαν ιερογλυφική γραφή της ημιμόρφωσης, πρόσωπα σαν της Montespan ή της Lady Hamilton, οι οποίες δεν μπορούν να αρθρώσουν δική τους πρόταση, παρά φλυαρούν ανακλαστικά ό,τι ανάμενεται από αυτές σε κάθε περίπτωση, για να σταθούν όσο γίνεται καλύτερα: το κατέγραψε ο Evelyn Waugh. Η ημι-

* ο άνθρωπος του δρόμου, ο μέσος πολίτης

** «Είσαι μια ραψωδία»

μόρφωση έπαψε πια να περιορίζεται απλώς στο πνεύμα, αλλά παραμορφώνει την αισθητή ζωή. Απαντάει στο ψυχοδυναμικό ερώτημα, πώς το υποκείμενο μπορεί να αντέχει κάτω από μιαν ορθολογικότητα, που τελικά είναι και αυτή ανορθολογική.

Ενώ τα αρχικά κοινωνικά στοιχεία της διαφοροποίησης, στα οποία συνίστατο η μόρφωση, αναιρούνται — μόρφωση και ικανότητα διαφοροποίησης είναι στο βάθος το ίδιο — στη θέση τους ευδοκιμεί ένα υποκατάστατο. Η αιθθαλής κοινωνία του status απορροφάει τα υπολείμματα της μόρφωσης και τα μεταμορφώνει σε εμβλήματα κοινωνικού γοήτρου. Αυτό δεν ήταν ποτέ ξένο στην αστική μόρφωση. Ανέκαθεν έφτανε τόσο χαμηλά ώστε να ξεχωρίζει από το λαό τους λεγόμενους φορείς της, παλιότερα όσους ήξεραν λατινικά, όπως ακριβώς το δήλωνε ο Schopenhauer, με πλήρη αφέλεια. Μόνο που πίσω από το τείχος των προνομίων της μπορούσαν να κινούνται και εκείνες οι ανθρώπινες δυνάμεις, οι οποίες, αναδρώντας στην πράξη, άνοιγαν προοπτικές για μια κατάσταση χωρίς προνόμια. Αυτή η διαλεκτική της μόρφωσης ακινητοποιήθηκε με την κοινωνική ενσωμάτωσή της, καθώς δηλαδή έγινε άμεσο αντικείμενο σκηνοθεσίας. Ημιμόρφωση είναι το πνεύμα που έχει καταληφθεί από τον φетиχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος. Όπως ο

κοινωνικός τύπος του εμποροῦπάλληλου, ο commis παλαιού στυλ, στο μεταξύ εξαπλώνεται ως κουλτούρα των υπαλλήλων — ο Karl Kraus, που πρόλαβε να παρακολουθήσει την αρχική φάση αυτής της διαδικασίας, μιλούσε για την αισθητική δικτατορία του commis —, έτσι τα σεβάσματα κερδοσκοπικά κίνητρα της μόρφωσης υπερκάλυψαν σαν μούχλα ολόκληρη την κουλτούρα. Το μόνο νέο σε αυτή τη νέα κατάσταση είναι η ολοκληρωτική τάση να μην αφήνει να περάσει τίποτε σχεδόν αποκλίνον από αυτή. Με την προοδευτική ενοποίηση η ημιμόρφωση απέβαλε την απλοϊκότητά της, έτσι όπως η υπαλληλική κουλτούρα εξαφάνισε τον commis. Περιεκλώνει τώρα και το άλλοτε πνεύμα και το περικύπτει σύμφωνα με τις ανάγκες της. Έτσι δεν μοιράζεται μόνο, παρασιτικά, το αρχικά ακόμη αμείωτο γόητρό του, παρά του στερεί την απόσταση και το κριτικό δυναμικό του και τελικά το ίδιο του το γόητρο. Πρότυπο είναι η μοίρα των λεγόμενων κλασικών. Στη διάρκεια ολόκληρου του 19ου αιώνα είχε τουλάχιστον συλλεχθεί στις εκδόσεις των έργων τους στη Γερμανία — μολονότι ήδη τότε αυτές υπαγορεύονταν από τα συμφέροντα των εκδοτικών οίκων και υποβάλλονταν σε αμφισβητήσιμους κοινωνικούς μηχανισμούς επιλογής — ότι αποτελούσε τον Κανόνα της μόρφωσης, που έτσι βέ-

βαια υποβιβάζοταν κίολας σε απόθεμα· ο Schiller ήταν η ενσάρκωση της μόρφωσης που διυλίστηκε σε αποφθέγματα. Ακόμη και αυτό το αραιωμένο κύρος έχει πια εξανεμιστεί· στη νέα γενιά δεν είναι πιθανώς γνωστά ούτε τα ονόματα πολλών χρυσών κλασικών, στους οποίους πρόωρα είχε επικυρωθεί η αθανασία. Από τις ιδέες, τις οποίες περιλάμβανε η μόρφωση και οι οποίες της εμφυσούσαν τη ζωή της, έχει διαφύγει η ενέργεια. Ούτε προσελκύουν τους ανθρώπους σαν γνώσεις — σαν τέτοιες φαίνονται να έχουν μείνει πίσω από την επιστήμη — ούτε τους επιβάλλονται σαν νόρμες. Η ελευθερία και ο ανθρωπισμός, λόγου χάρη, έχασαν την ακτινοβολία τους μέσα στο όλον που συμπτύχθηκε σε καταναγκαστικό σύστημα, διότι η ζωή δεν μπορεί πια να ακολουθήσει αυτές τις ιδέες· δεν επέζησε επίσης ούτε η αισθητική δεσμευτικότητά τους: τα πνευματικά μορφώματα που τις ενσαρκώνουν, αποκαλύφθηκαν κατά μέγα μέρος τετριμμένα, στομφώδη, ιδεολογικά. Τα μορφωτικά αγαθά θρυμματίστηκαν όχι μόνο για τους όχι πια μορφμένους, αλλά καθ' εαυτά, ως προς την περιεκτικότητά τους σε αλήθεια. Αυτή δεν είναι, όπως το θέλησε ο ιδεαλισμός, μια αchronική σταθερά, παράζει, όπως οι άνθρωποι, μέσα στην ιστορικο-κοινωνική δυναμική, και μπορεί να παρέλθει.

Ακόμη και η εμφανής πρόοδος, το γενικό ανέ-
βασμα του βιοτικού επιπέδου με την ανάπτυξη
των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, δεν είναι από-
λυτη ευλογία για τις πνευματικές. Οι δυσαναλο-
γίες, που προκύπτουν από το γεγονός ότι το εποι-
κοδόμημα μεταβάλλεται πιο αργά από τη βάση,
έλαβαν τις διαστάσεις μιας οπισθοδρόμησης της
συνείδησης. Η ημιμόρφωση εγχαθίσταται παρασι-
τικά στο cultural lag*. Ο ισχυρισμός ότι από την
τεχνική και το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο επωφε-
λείται οπωσδήποτε και η μόρφωση, καθώς τα πο-
λιτιστικά αγαθά προσεγγίζουν όλους, είναι ψευτο-
δημοκρατική ιδεολογία πωλητών — «music goes in-
to mass production»—**, και ο χαρακτήρας της δεν
αλλάζει όταν προσάπτεται η κατηγορία του σνο-
μπισμού σε όποιον την αμφισβητεί. Η ίδια είναι
ανασκευάσιμη μέσα από την εμπειρική κοινωνική
έρευνα. Ο Edward Suchmann έδειξε σε μια ιδιοφυή
μελέτη, ότι μεταξύ δύο συγκριγόμενων ομάδων
που ακούν σοβαρή μουσική, όπως λέγεται, και από
τις οποίες η μια τη γνωρίζει από ζωντανές συναυ-
λίες και η άλλη μόνο από το ραδιόφωνο, η ομάδα
ραδιοφώνου αντιδρούσε ρηχότερα και με λιγότερη
κατανόηση. Όπως για την ομάδα ραδιοφώνου η

* πολιτιστική καθυστέρηση συγκριτικά με άλλους τομείς

** «Η μουσική περνάει στη μαζική παραγωγή»

σοβαρή μουσική μεταβαλλόταν δυνητικά σε ελα-
φρά μουσική διασκέδασης, έτσι και τα πνευματικά
μορφώματα, τα οποία επέρχονται στους ανθρώπους
μ' εκείνον τον αιφνιδιασμό που ο Kierkegaard ταύ-
τιζε με τη δαιμονικότητα, παγώνουν σε πολιτιστι-
κά αγαθά. Η πρόσληψή τους δεν υπακούει σε ενδο-
δομικά κριτήρια, παρά μόνο στο όφελος που ο πε-
λάτης πιστεύει πως αποκομίζει. Με την άνοδο του
βιοτικού επιπέδου αυξάνεται και η απαίτηση για
μόρφωση, σαν επιθυμία να συνυπολογιστεί κανείς
σε εκείνο το ανώτερο κοινωνικό στρώμα, από το
οποίο, υποκειμενικά, έτσι κι αλλιώς διαφέρει κα-
νείς ολοένα λιγότερο. Σαν απάντηση στο τελευ-
ταίο, πλατεία στρώματα ενθαρρύνονται να αξιώ-
νουν μια μόρφωση που δεν έχουν. Αυτό που παλιό-
τερα χαρακτήριζε μόνο το φαναρόνο και τον νεό-
πλουτο, έγινε λαϊκό πνεύμα. Ένας μεγάλος
τομέας παραγωγής της πολιτιστικής βιομηχανίας
ζει από αυτό και ο ίδιος δημιουργεί με τη σειρά
του, τις ημιμορφωτικές ανάγκες· οι μυθιστορημα-
τικές βιογραφίες, που ιστορούν μορφωτικά πράγ-
ματα και συνάμα δημιουργούν φτηνές και τιποτέ-
νιες ταυτίσεις· το ξεπούλημα ολόκληρων επιστη-
μών όπως της αρχαιολογίας ή της βακτηριολογίας,
οι οποίες έτσι νοθεύονται σε χονδροειδή ερεθίσμα-
τα και παραπείθουν τον αναγνώστη πως έτσι ενη-

μερώνεται πάνω στα τελευταία επιτεύγματα. Η βλακεία, στην οποία υπολογίζει η πολιτιστική αγορά, αναπαράγεται έτσι και ενισχύεται. Η αβασάνιστη διάδοση της μόρφωσης κάτω από τις κυριαρχούσες συνθήκες είναι άμεσα ταυτόσημη με την εξόντωσή της.

Τυχόν αμφιβολίες για τη χωρίς άλλο διαφωτιστική αξία της εκλαΐκευσης της μόρφωσης κάτω από τις παρούσες συνθήκες διατρέχουν τον κίνδυνο να θεωρηθούν αντιδραστικές. Δεν θα μπορούσε κανείς, λόγου χάρη, να αντιταχθεί στη δημοσίευση σημαντικών φιλοσοφικών κειμένων του παρελθόντος σε βιβλία τσέπης τονίζοντας, ότι η μορφή και η λειτουργία των τελευταίων βλάπτουν το αντικείμενο, διότι έτσι θα μεταβαλλόταν σε γελοίο εκφωνητή πανηγυρικών υπέρ μιας ιστορικά καταδικασμένης ιδέας της μόρφωσης, που θεωρείται ότι δεν χρησιμεύει παρά μόνο στην επιβεβαίωση του μεγαλείου και της δόξας μερικών δεινόσαυρων. Θα ήταν πραγματικά ανόητο να απορρητοποιηθούν εκείνα τα κείμενα σε ακριβές επιστημονικές εκδόσεις ολιγάριθμων αντιτύπων, σε μια εποχή, όπου στάθμη της τεχνικής και οικονομικά συμφέροντα συγκλίνουν στη μαζική παραγωγή. Γιαυτό όμως δεν θα έπρεπε να εθελότυφλει κανείς, φοβούμενος το αναπόφευκτο, μπροστά στις συνεπαγωγές του

και προπάντων στο γεγονός ότι αυτό έρχεται σε αντίφαση με την ίδια την ενύπαρκτη απαίτηση για εκδημοκρατισμό της μόρφωσης. Διότι το διαδιδόμενο συχνά αλλάζει με τη διάδοση εκείνο ακριβώς το νόημα, το οποίο περηφανεύεται κανείς πως διαδίδει. Μόνο μια ευθύγραμμη και άρρηκτη αντίληψη της πνευματικής προόδου παρακάμπτει αμέριμνα το ποιόν μιας μόρφωσης που κοινωνικοποιήθηκε σε ημιμόρφωση. Αντίθετα, η διαλεκτική σύλληψη δεν πλανάται για την αμφισημία της προόδου εν μέσω της καταπιεστικής ολοκληρωτικότητας. Η όξυνση των ανταγωνισμών δηλώνει, ότι όλες οι επιμέρους πρόοδοι στη συνείδηση της ελευθερίας συντελούν και στη συνέχιση της ανελευθερίας. Φως σε ολόκληρη τη σφαίρα ρίχνει η συγκινητικά χιμαιρική πρόταση από τον παλιό σοσιαλδημοκρατικό θησαυρό οραμάτων, την οποία παραθέτει ο Walter Benjamin σαν μόττο σε μια θέση του πάνω στη φιλοσοφία της ιστορίας: «Η υπόθεσή μας γίνεται κάθε μέρα και πιο ξεκάθαρη και ο λαός κάθε μέρα και πιο έξυπνος»⁵. Όπως στην τέχνη δεν υπάρχουν αξίες κατά προσέγγιση, όπως μια κατά το ήμισυ καλή εκτέλεση ενός μουσικού έργου δεν πραγματώνει διόλου το μισό αξιολογικό του περιεχόμενο, παρά είναι ανόητη κάθε άλλη εκτός από την εντελώς αρμόζουσα, έτσι ασφαλώς έχουν

τα πράγματα προκειμένου για την πνευματική εμπειρία ενγένει. Το ημικατανοημένο και ημιβιωμένο δεν είναι προκαταρκτική βαθμίδα της μόρφωσης, αλλά θανάσιμος εχθρός της: στοιχεία μόρφωσης, που εισέρχονται στη συνείδηση, χωρίς να ενζυμωθούν στη δική της συνέχεια, μεταβάλλονται σε βλαβερά δηλητήρια και τείνουν προς τη δεισιδαιμονία, ακόμη κι αν καθ' εαυτά επικρίνουν τη δεισιδαιμονία —όπως εκείνος ο αρχιβαρελάς που, ποθώντας κάτι υψηλότερο, κατέφυγε στην Κριτική του καθαρού λόγου, για να καταλήξει στην αστρολογία, προφανώς διότι μόνο εκεί μπορούσε να συνταιριάξει τον ηθικό νόμο μέσα μας με τον έναστρο ουρανό υπεράνω μας. Αναφομοίωτα στοιχεία μόρφωσης ενισχύουν την εκπραγματίση* της συνείδησης, από την οποία η μόρφωση κατά τεκμήριο προφυλάσσει. Έτσι, για τον απροετοίμαστο που πέφτει πάνω στην Ηθική του Σπινόζα και δεν τη βλέπει σε συνάρτηση προς την καρτεσιανή διδασκαλία περί ουσίας και προς τις δυσκολίες διαμεσολάβησης μεταξύ res cogitans και res extensa**, οι

* Verdinglichung ή Reificatio: μετατροπή σε πράγμα με υλική υπόστασι· μια εκπραγματισμένη συνείδηση βλέπει τα φαινόμενα αφηρημένα, αποκομμένα από τον ιστορικό καθορισμό και τις κοινωνικές συναρτήσεις τους, σαν αναλλοίωτους ογκόλιθους και μετρήσιμα γεγονότα.

** νοών πράγμα (υποκείμενο) και εκτετάμενο πράγμα (αντικείμενο, κόσμος)· βασικές έννοιες του Καρτέσιου

ορισμοί, με τους οποίους αρχίζει το έργο, αποκτούν κάτι δογματικά αδιαφανές, το χαρακτήρα της σκοτεινής αυθαιρεσίας. Αυτός δεν διαλύεται, παρά μόνο όταν κατανοηθούν η σύλληψη και η δυναμική του ορθολογισμού μαζί με το ρόλο που παίζουν οι ορισμοί σ' αυτόν. Ο ανυποψίαστος δεν θα ξέρει ούτε σε τι χρησιμεύουν αυτοί οι ορισμοί ούτε ποιος λόγος ύπαρξης ενυπάρχει σ' αυτούς. Είτε θα τους απορρίψει σαν ανοησίες, για να ταμπουρωθεί στη συνέχεια στη φτηνή υπεροψία εναντίον της φιλοσοφίας ενγένει, είτε θα τους καταπιεί απόφους, υπό την αυθεντία του φημισμένου ονόματος, και θα τους μεταχειρίζεται αξιωματικά σαν εκείνα τα παραθέματα από τα έργα των λεγόμενων μεγάλων στοχαστών, τα οποία περιπλανιούνται σαν στοιχεία μέσα σε κοσμοθεωρητικά χειρόγραφα ερασιτεχνών προς ενδυνάμωση της μη έγκυρης γνώμης τους. Ιστορικές εισαγωγές και διευκρινιστικά σχόλια, που απομακρύνουν το αντικείμενο προκαταβολικά, δύσκολα φτάνουν από μόνα τους να αποδώσουν σ' αυτούς τους ορισμούς την ορθή λειτουργική σημασία στη συνείδηση εκείνου που καταφεύγει στην Ηθική, χωρίς να είναι εξοικειωμένος με την ιδιαίτερη προβληματική, στην οποία απαντάει ο Σπινόζα. Σύγχυση και σκοταδισμός θα είναι το επακόλουθο, προπάντων όμως μια τυφλή σχέση προς τα

όχι εννοιολογικά προσληφθέντα πολιτιστικά προϊό-
ντα, η οποία βέβαια παραλύει ακριβώς το πνεύμα
που οι ορισμοί, ως ζωντανοί, επιδιώκουν να εκφρά-
σουν. Αυτό όμως βρίσκεται σε κατάφωρη αντίφα-
ση προς τη θέληση μιας φιλοσοφίας, η οποία σαν
ύστατη πηγή της γνώσης, δίκαια ή άδικα, δεν α-
ναγνώριζε παρά μόνο το άμεσα κατανοητό. Όπως
για όλη τη φιλοσοφία, τα ίδια ισχύουν κατ' αναλο-
γία και για το σύνολο της τέχνης. Η παράσταση,
σύμφωνα με την οποία το μεγαλοφυές και μεγάλο
δρα αφ' εαυτού άμεσα και γίνεται κατανοητό, το
απόβρασμα μιας αισθητικής που βασιίζεται στη
λατρεία της μεγαλοφυίας, παραβλέπει, ότι με τί-
ποτε από όσα δικαίως θα μπορούσαν να λέγονται
μόρφωση, δεν μπορεί να καταπιαστεί κανείς χωρίς
προϋποθέσεις.

Μια ακραία επισήμανση θα μπορούσε να το
διευκρινίσει. Στην Αμερική υπάρχει ένα πάρα πολύ
διαδεδομένο βιβλίο, οι Great Symphonies του
Sigmund Spaeth⁶. Είναι κομμένο ασύστολα στα μέ-
τρα μιας ημιμορφωτικής ανάγκης: να αναδεικνύε-
ται κανείς σαν καλλιεργημένος, καθώς θα μπορεί
να αναγνωρίζει αμέσως τα καθιερωμένα συμφωνι-
κά έργα, που έτσι κι αλλιώς είναι αναπόφευκτα
στις μουσικές εκδηλώσεις. Η μέθοδος είναι ότι στα
κεντρικά θέματα της συμφωνίας, συχνά μάλιστα μό-

νο σε μεμονωμένα μοτίβα της, έχουν δοθεί προτά-
σεις, που μπορούν να τραγουδηθούν ανάλογα, ώστε
ο ακροατής να εντυπώνει τις αντίστοιχες μουσικές
φράσεις στο στυλ των σουζέ. Έτσι, το κεντρικό
θέμα της Πέμπτης Συμφωνίας του Μπετόβεν
τραγουδιέται με την πρόταση «I am your fate, co-
me, let me in!»* το κεντρικό θέμα της Ενάτης
Συμφωνίας κόβεται στα δύο, διότι η αρχή του δεν
θεωρήθηκε αρκετά τραγουδήσιμη, και μόνο στο
τελικό μοτίβο δίνεται το κείμενο: «Stand! the mi-
ghty ninth is now at hand!».** Στο δευτερεύον θέμα
της Παθητικής Συμφωνίας του Τσαϊκόφσκι, που
άλλοτε ήταν συχνά αντικείμενο εθελοντικής παρω-
δίας, ο Spaeth αφιερώνει όμως τις γραμμές:

This music has a less pathetic strain,
it sounds more sane and not so full of pain.
Sorrow is ended, grief may be mended,
it seems tschaikowsky will be calm again!***

* «Είμαι το πεπρωμένο σου, έλα, άσε με να μπω!»

** «Σήκω! Η μεγάλη Ενάτη είναι τώρα του χεριού σου!»

*** «Δεν έχει τούτη η μουσική πολύ πάθος στον τόνο,
ακούγεται πολύ υγιής και δίχως τόσο πόνο.
Η θλίψη έχει τελειώσει, η πληγή θα επουλωθεί,
ο Τσαϊκόφσκι φαίνεται και πάλι να ηρεμεί.»

Από αυτή την έκρηξη βαρβαρότητας, που σίγουρα έβλαψε τη μουσική συνείδηση εκατομμυρίων ανθρώπων, μπορεί να μάθει κανείς πολλά και σε σχέση με την πιο διακριτική, μεσαία ημιμόρφωση. Οι ηλίθιες προτάσεις που τραγουδιούνται εκεί, δεν έχουν καμιά σχέση με το περιεχόμενο των έργων, παρά αγκιστρώνονται απομυζητικά στην επιτυχία τους σαν βδέλλες, πειστικές μαρτυρίες της φετιχιστικής σχέσης της ημιμόρφωσης προς τα αντικείμενά της. Η αντικειμενικότητα του έργου τέχνης νοθεύεται από την προσωποποίηση: ένα θυελλώδες μουσικό μέρος που οδηγείται σε ένα ήρεμο λυρικό επεισόδιο, αυτό θα ήταν, σύμφωνα με τα παραπάνω, το πορτραίτο του Τσαϊκόφσκι. Ενώ ο ίδιος στην πραγματικότητα ασκούσε ήδη πολιτιστική βιομηχανία, η μουσική του μειώνεται, σύμφωνα με το κλισέ του μακρυμάλλη σλάβου, στα μέτρα ενός λυσσαλέου μισότρελου, ο οποίος βέβαια έχει και τις ήρεμες φάσεις του. Εκτός αυτού, στη συμφωνική μουσική τα θέματα δεν είναι το κυριότερο, αλλά κατά μέγα μέρος αποτελούν μόνο υλικό· η εκλαϊκευση, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον προς τα θέματα, αποσπά την προσοχή από το ουσιώδες, τη δομική πορεία της μουσικής ως ολότητας, προς το ατομοκεντρικό, την τεμαχιακή επιμέρους μελωδία. Έτσι, το βοηθητικό μέσο διάδοσης σαμποτάρει τα

διαδιδόμενο. Τελικά όμως —κι αυτό είναι μια όψη που δεν της αξίζει ίσως ηπιότερος χαρακτηρισμός από σατανική— οι άνθρωποι που έμαθαν απέξω εκείνα τα θέματα με τα φρικιαστικά λόγια, δύσκολα θα καταφέρουν να απαλλαγούν ποτέ από τα τελευταία και να ακούσουν τη μουσική όπως είναι. Η πολιτιστική πληροφόρηση, που καμουφλάρεται σαν αγάπη προς τη τέχνη, αποκαλύπτεται καταστροφική. Κάτι από τον Sraeth όμως φέρει μέσα της δυνητικά ακόμη και η πιο αθώα έκδοση βιβλίων τσέπης. Κανένας διαφωτισμός δεν αξίζει το όνομα, αν δεν έχει το θάρρος να δεχτεί μέσα του στοχασμούς αυτού του τύπου.

Υποκειμενικά ο μηχανισμός που προάγει το γόητρο μιας μόρφωσης απομακρυσμένης από το παρόν και τις εμπειρίες, και την αποτυχημένη ταύτιση με αυτή, ανάγεται στο συλλογικό ναρκισσισμό. Η ημιμόρφωση έκανε το μυστικό βασίλειο κοινό σε όλους. Σύμφωνα με το συλλογικό ναρκισσισμό οι άνθρωποι αντισταθμίζουν τη συνείδηση της κοινωνικής τους ανισχυρότητας, που φτάνει ως την ατομική ορμική δομή τους, και συνάμα το συναίσθημα ενοχής, καθότι δεν είναι ούτε πράττουν ό,τι θα όφειλαν να είναι και να πράττουν σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη, κάνοντας τον εαυτό τους, πραγματικά ή απλώς στη φαντασία τους,

μέλος κάποιου υψηλότερου, καθολικότερου, στο οποίο αποδίδουν όσες ιδιότητες λείπουν από τους ίδιους, και από το οποίο αναπληρωματικά παίρνουν πίσω κάτι σαν συμμετοχή σε αυτές τις ποιότητες. Η ιδέα της μόρφωσης είναι καμωμένη γι' αυτό, διότι — όπως ο ρατσισμός — δεν ζητάει από το άτομο παρά μόνο κάτι ελάχιστο προκειμένου να αποκτήσει τη δωρεά του συλλογικού ναρκισσισμού· αρκεί μόνο η φοίτηση σε ανώτερη σχολή, συχνά μόνο η κατά φαντασία προέλευση από καλή οικογένεια. Η στάση, στην οποία συνευρίσκονται η ημιμόρφωση και ο συλλογικός ναρκισσισμός, είναι εκείνη του διαθέτειν, συνομιλείν, χειρονομείν ως ειδικός, συνανήκειν. Η φαινομενολογία της γλώσσας στον διοικούμενο κόσμο, την οποία σκιαγράφησε τελευταία ο Karl Horn, ιδιαίτερα η «γλώσσα του κομπορρήμονος», είναι ακριβώς η οντολογία της ημιμόρφωσης, και τα γλωσσικά τερατουργήματα που ερμήνευσε, είναι οι ουλές της αποτυχημένης ταύτισης με το αντικειμενικό πνεύμα επάνω στο τελευταίο. Για να ανταποκριθεί κανείς σε όσα απαιτεί η κοινωνία από τους ανθρώπους, η μόρφωση υποβιβάζεται σε σήμα αναγνώρισης του κοινωνικά ενύπαρκτου και της ενσωμάτωσης και γίνεται απροκάλυπτα η ίδια για τον εαυτό της κάτι ανταλλάξιμο και αξιοποιήσιμο. Το συγκριτικά αθώο

φέμα για την ενότητα μόρφωσης και ιδιοκτησίας, την οποία προέβαλαν στην Πρωσσία του Wilhelm για να προασπίσουν το ταξικό εκλογικό δικαίωμα, έγινε παράλογη αλήθεια. Έτσι όμως το πνεύμα της ημιμόρφωσης είναι ορκισμένο στο όνομα του κονφορμισμού. Δεν της αφαιρέθηκαν μόνο τα ένζυμα της κριτικής και της εναντίωσης κατά των εγκαθιδρυμένων δυνάμεων, που η μόρφωση του δέκατου όγδοου αιώνα έφερε μέσα της, παρά η επιβεβαίωση και ο πνευματικός διπλασιασμός αυτού, που έτσι κι αλλιώς υπάρχει, γίνονται δικό της περιεχόμενο και πιστοποιητικό νομιμότητάς της. Η κριτική όμως υποβιβάστηκε σε σκέτη πονηριά, που δεν πιάνεται κορόιδο και κάνει τον αντίπαλο να πέφτει στα δίχτυα της, ένα μέσο κοινωνικής αναρρίχησης.

Ο ημιμορφωμένος ασκεί αυτοσυντήρηση χωρίς εαυτό. Την πολυτέλεια της εμπειρίας και της έννοιας, όπου σύμφωνα με οποιαδήποτε αστική θεωρία εκπληρωνόταν η υποκειμενικότητα, δεν μπορεί πια να τη διαθέτει. Αυτό υπονομεύει υποκειμενικά το εφικτό της μόρφωσης όπως ακριβώς και αντικειμενικά της είναι όλα αντίξοα. Η εμπειρία, το συνεχές της συνείδησης, στο οποίο το μη παρόν διαρκεί και όπου η άσκηση και η σύνδεση σε κάθε ένα άτομο θεμελιώνουν την παράδοση, αντικαθί-

σταται από τη σημειακή, ασύνδετη, ανταλλάξιμη και εφήμερη πληροφόρηση, εμφανές γνώρισμα της οποίας είναι ότι την επόμενη στιγμή άλλες πληροφορίες θα τη σβήσουν. Στη θέση του temps durée, της εσωτερικής συνοχής μιας σχετικά ομόφωνης ζωής, απόρροια της οποίας είναι η διαμόρφωση κρίσης, μπαίνει ένα άκριτο «αυτό είναι», περίπου όπως μιλούν σε μια ταχεία οι επιβάτες, όταν σε κάθε οικισμό που περνάει αστραπιαία, κατονομάζουν το εργοστάσιο ρουλεμάν ή τσιμέντου ή το νέο στρατώνα, έτοιμοι να απαντήσουν χωρίς συνέπεια σε κάθε ερώτημα που δεν τέθηκε. Ημιμόρφωση είναι μια αδυναμία ως προς το χρόνο⁸, ως προς τη μνήμη, μέσω της οποίας μόνο ήταν δυνατή στη συνείδηση η σύνθεση των αντικειμένων εμπειρίας, την οποία άλλοτε εννοούσε η μόρφωση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ημιμορφωμένος καυχιέται για την αδύνατη μνήμη του, περήφανος για την υπεραπασχόληση και υπερφόρτωσή του. Ίσως η σύγχρονη φιλοσοφική ιδεολογία κάνει τόση φασαρία γύρω από το χρόνο, μόνο επειδή οι άνθρωποι τον χάνουν και πρέπει να ανακληθεί με ξόρκια. Ο αφηρημενισμός όμως, που πλέον δεν δέχεται το μερικό παρά μόνο σαν εκπρόσωπο του γενικού, το όνομα του οποίου δίνεται στο πρώτο, και ο πολυαναφερόμενος συ-

γκεκριμενισμός αλληλοσυμπληρώνονται*. Η έννοια εξαφανίζεται από τη διατακτική υπαγωγή κάτω από κάποια έτοιμα κλισέ, που διαφεύγουν τη διαλεκτική διόρθωση και αποκαλύπτουν τη φθοροποιό ισχύ τους στα ολοκληρωτικά συστήματα. Και η δική τους μορφή είναι το απομονωτικό, περιπτωσιολογικό, αναντίρρητο «αυτό είναι». Επειδή όμως η ημιμόρφωση εντούτοις αγκιστρώνεται στις παραδοσιακές κατηγορίες, που δεν ικανοποιεί πια, η νέα μορφή της συνείδησης ξέρει υποσυνείδητα τη δική της παραμόρφωση. Γιαυτό η ημιμόρφωση είναι εξερεθισμένη και κανεντρεχής: η πολύπλευρη ενημερότητα κάνει ταυτόχρονα σαν να τα ξέρει όλα καλύτερα. Ένα ημιμορφωσιακό σλόγκαν, που έχει γνωρίσει καλύτερες μέρες, είναι το Ressentiment**· η ίδια η ημιμόρφωση όμως είναι κατ' εξοχήν η σφαίρα της μνησικακίας, την οποία καταλογίζει σε όσους διατηρούν ακόμη κάποια ίχνη αυτοπερισυλλογής. Δεν μπορεί να παραγνωριστεί το καταστροφικό δυναμικό της ημιμόρφωσης κάτω από την επιφάνεια του κρατούντος κονφορμισμού. Ενώ σφετερίζεται φετιχιστικά τα πολιτιστικά αγαθά, είναι κάθε στιγμή έτοιμη να τα θρυμματίσει.

* Οι αντίστοιχοι γερμανικοί όροι στη φράση είναι Abstraktismus και Konkretismus.

** μνησικακία

Η ημιμόρφωση συμβαδίζει με την παράνοια, τη μανία καταδίωξης. Η εμφανής συγγένεια μιας συνειδησιακής στάθμης όπως η ημιμόρφωση με ασυνειδητες, ψυχωτικές διεργασίες θα ήταν όμως αινιγματική, προδιατεταγμένη αρμονία*, αν τα παρανοϊκά συστήματα, εκτός από την ειδική τους σημασία στην ψυχική οικονομία του ατόμου, δεν είχαν και την αντικειμενική κοινωνική λειτουργία τους. Υποκαθιστούν εκείνη την ουσιαστική επίγνωση, την οποία αποκλείει η ημιμόρφωση. Ο στερούμενος το συνεχές της κρίσης και της εμπειρίας τροφοδοτείται από τέτοια συστήματα με σχηματοποιημένες στάσεις για την αντιμετώπιση της πραγματικότητας, οι οποίες είναι μεν ανεπαρκείς, αλλά αντισταθμίζουν τον φόβο του ακατανόητου. Οι καταναλωτές έτοιμων ψυχωτικών προϊόντων αισθάνονται καλυμμένοι από όλους τους εξίσου απομονωμένους, τους οποίους, στην απομόνωσή τους, σε συνθήκες ριζικής κοινωνικής αλλοτρίωσης, συνδέει η κοινή παράνοια. Η ναρκισσιστική δωρεά, να είναι κανείς κοινωνός του μυστικού και σύμφωνος με άλλους εκλεκτούς, απαλλάσσει, μόλις πρόκειται για εξωκαθημερινά ζητήματα, από τον έλεγχο της πραγματικότητας, ο οποίος, κατά τον

Φρόντ, ήταν το κατεξοχήν έργο του Εγώ παλαιού τύπου. Τα παρανοϊκά συστήματα της ημιμόρφωσης είναι βραχυκύκλωμα διαρκείας. Η συλλογική κλίση προς εκείνες τις μορφές συνείδησης, τις οποίες ο Sorel και ο Rosenberg ομόθυμα βάφτισαν μύθους, κατά προτίμηση εξηγήθηκε με το επιχείρημα πως η παρούσα κοινωνική πραγματικότητα καθεαυτή, όντας δύσκολη, πολύπλοκη και ακατανόητη, εξωθεί σε τέτοια βραχυκυκλώματα. Όμως ίσα-ίσα αυτή η φαινομενικά αντικειμενική απαγωγή* σημαδεύει πολύ κοντά. Από πολλές απόψεις, αφού έχουν εκλείψει αμέτρητοι μηχανισμοί, που ανάγονται στην αγορά, και σε πολλούς τομείς παραμερίστηκε το τυφλό παιχνίδι δυνάμεων, η κοινωνία είναι διαφανέστερη παρά οποτεδήποτε πριν. Αν η γνώση δεν εξαρτιόταν παρά μόνο από τη λειτουργική διάρθρωση της κοινωνίας, τότε πιθανότατα ακόμη και η περιβόητη καθαρίστρια θα μπορούσε σήμερα να κατονοήσει αρκετά καλά τους κοινωνικούς μηχανισμούς. Αντικειμενικά παραγόμενη, πάντως, είναι η υποκειμενική διάρθρωση, η οποία κάνει αδύνατη την αντικειμενικά δυνατή κατανόηση. Το συναίσθημα, ότι η εξουσία του κρατούντος δεν προσεγγίζεται, ότι πρέπει να καταθέσει κανείς

* prästabilisierte Harmonie (θεώρημα του Leibniz)

* Deduktion: συναγωγή συμπερασμάτων για το μερικό από το γενικό

τα όπλα ενώπιόν του, παραλύει και την παρόρμηση προς τη γνώση. Αδιαπέραστο, ακατανόητο και φετιγοποιημένο μένει ό,τι στο υποκείμενο εμφανίζεται ως αμετάβλητο. Η σκέψη είναι δισθενής, σύμφωνα με το σχήμα των προκαταβολικά διασωθέντων και των προκαταβολικά αναθεματισμένων. Ο ημιμορφωμένος κατατάσσει τον εαυτό του πάντοτε στους σωθέντες, ανάθεμα σε ό,τι θα μπορούσε να αμφισβητήσει το βασίλειό του και κατά προέκταση το εκάστοτε κατεστημένο, με το οποίο διαμεσολαβείται αυτό το βασίλειο. Στο δικαστήριο με τον συχνά αυτόκλητο ή τον κατασκευασμένο αντίπαλο επικρατεί ακριβώς εκείνο το στοιχείο της ωμότητας, που αντικειμενικά συνεπάγεται το ναυάγιο της κουλτούρας πάνω σε αυτόν που με έπαρση την επικαλείται. Η ημιμόρφωση είναι αμυντική: αποφεύγει τις ψηλαφήσεις, που θα μπορούσαν να φέρουν στην επιφάνεια κάτι από το αμφισβητήσιμο ποιόν της. Όχι η πολυπλοκότητα, παρά η αλλοτρίωση δημιουργεί τις ψυχωτικές μορφές αντίδρασης στο κοινωνικό: Η ίδια η ψύχωση είναι η αντικειμενική αλλοτρίωση ιδιοποιημένη από το υποκείμενο ως τον πυρήνα του. Τα συλλογικά παρανοϊκά συστήματα της ημιμόρφωσης συμβιβάζουν το ασυμβίβαστο: εκφράζουν την αλλοτρίωση, την επικυρώνουν, σαν να ήταν ακόμη και

ζοφερό μυστικό, και τη φέρνουν κατ' επιφάνεια κοινά, απατηλή εμπειρία ως υποκατάστατο της καταλυμένης. Για τον ημιμορφωμένο κάθε έμμεσο μεταμορφώνεται μαγικά σε αμεσότητα, ακόμη και το πανίσχυρο μακρινό. Γιαυτό και η τάση προσωποποίησης: αντικειμενικές συνθήκες χρεώνονται σε βάρος μεμονωμένων προσώπων ή από μεμονωμένα πρόσωπα αναμένεται η σωτηρία. Η παρανοϊκή λατρεία τους προχωράει με την αποπροσωποποίηση* του κόσμου. Από την άλλη μεριά η ημιμόρφωση, ως αλλοτριωμένη συνείδηση, δεν γνωρίζει καμιά άμεση σχέση προς ο,τιδήποτε, αλλά είναι προσκολλημένη σε παραστάσεις, τις οποίες επισυνάπτει στα αντικείμενα. Η στάση της είναι αυτή του taking something for granted**. ο τόνος της δηλώνει ακατάπαυστα: «Πώς, δεν το ξέρετε;», προπάντων στις πιο άγριες εικασίες. Η κριτική συνείδηση σακατεύεται σε θολή ροπή για κοίταγμα στα παρασκήνια: ο Riesman το περιέγραψε πάνω στον τύπο του inside dopest***. Οι κορυφαίες α-

* Depersonalisierung: αποδόμηση της προσωπικότητας, προοδευτική αυτοαλλοτρίωση του ασθενούς και απώλεια της σχέσης προς τον εαυτό του, το σώμα του και την πραγματικότητα (σχιζοφρενής εξέλιξη)

** εκλαμβάνω κάτι σαν δεδομένο, αυτονόητο

*** αυτός που ξέρει τα πράγματα από τα μέσα, που μαθαίνει τα μυστικά μιας κατάστασης (από το dope: ιδιαίτερες πληροφορίες για τα άλογα του ιπποδρόμου)

παντήσεις και τα θεωρήματα της ημιμόρφωσης μένουν βέβαια ανορθολογικά: γιατί και οι συμπάθειές της για τον ανορθολογισμό κάθε χροιάς, ιδιαίτερα τον ξεπεσμένο, τη λατρεία της φύσης και της ψυχής, που προβάλλει πνευματικές αξιώσεις, όντας ταυτόχρονα βάρβαρα αντιδιασπονητική. Ολοφάνερη είναι η εκλεκτή συγγένεια ημιμόρφωσης και μικροαστισμού· με την κοινωνικοποίηση της ημιμόρφωσης όμως αρχίζουν και τα παθογόνα της χαρακτηριστικά να προσβάλλουν ολόκληρη την κοινωνία, κατ' αντιστοιχία προς την αποκατάσταση του τιθέμενου σε κίνηση μικροαστού σε κυρίαρχο κοινωνικό τύπο. Η επιστήμη δεν είδε ίσως καθόλου την κοινωνική συνάρτηση παράνοιας και ημιμόρφωσης, σε αντίθεση προς μια λογοτεχνία, που ποτέ δεν βρήκε σωστή αναγνώριση. Η περιγραφή της καταστροφικότητας πεθεράς στη σκονισμένη κωμωδία *Ο ταραξίας* του Benedix σκιαγραφεί την πλήρη φυσιογνωμική της ημιμόρφωσης. Η κοινωνιολογία θα μπορούσε ίσως να αναπτύξει ολόκληρη την οντολογία της, ένα δομικό πλέγμα όλων των βασικών κατηγοριών της, που ταυτόχρονα αντανακλούν τις κοινωνικές συνθήκες. Ως αποκλεισμένος από την κουλτούρα και εντούτοις επιβεβαιωτής της, ο ημιμορφωμένος διαθέτει μια δεύτερη κουλτούρα *sui generis*, μια ανεπίσημη, που στο μεταξύ

βέβαια πανηγυρίζει το γνήσιο αντάμωμα με εκείνη την παρασκευασμένη από την πολιτιστική βιομηχανία: τον κόσμο των βιβλίων, που δεν τοποθετούνται στη βιβλιοθήκη του σαλονιού, αλλά διαβάζονται και φαίνονται να είναι τόσο ανιστορικά, τόσο αναίσθητα απέναντι σε ιστορικές καταστροφές, όσο το ίδιο το ασυνείδητο. Παρόμοια με αυτό, η ημιμόρφωση έχει την τάση να είναι απρόσιτη: αυτό δυσκολεύει τόσο την παιδαγωγική διόρθωσή της. Ασφαλώς δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί παρά μόνο με μεθόδους της ψυχολογίας του βάθους: διαλύοντας τις παρώσεις στις πρώτες κιόλας φάσεις ανάπτυξης και ενισχύοντας την κριτική συλλογή.

Τέτοιου είδους απαιτήσεις όμως προσκρούουν αρκετά γρήγορα σε έναν ογκόλιθο. Η γνώση του κοινωνικού τέρατος της ημιμόρφωσης επιβεβαιώνει, ότι δεν μπορεί να αλλαχτεί μεμονωμένα ό,τι παράγεται και αναπαράγεται από αντικειμενικά δεδομένα, τα οποία διατηρούν τη σφαίρα της συνείδησης σε ανισχυρότητα. Το αντιφατικό όλον εμπλέκει και το ζήτημα της παιδείας σε μια αντινομία. Ο αδιάκοπος λόγος περί κουλτούρας είναι απόκοσμος και ιδεολογικός μπροστά στην τάση διάλυσής της, που εκδηλώνεται αντικειμενικά και πέρα από όλα τα όρια των πολιτικών συστημάτων. Ιδιαί-

τερα η κουλτούρα in abstracto* δεν μπορεί να αναγορευτεί σε νόρμα και σε αυτό που αποκαλείται αξία, διότι διακηρύξεις τόσο υψηλών τόνων κόβουν τη σύνδεση όλων των πολιτιστικών πραγμάτων με τη δημιουργία μιας ζωής στα μέτρα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από μια αυτοκυρίαρχη αυτοσυνείδηση και συμβάλλουν σ' εκείνη την ουδετεροποίηση του πνεύματος, η οποία με τη σειρά της καταστρέφει τη μόρφωση. Αντίστροφα όμως, και η θεωρία της κοινωνίας καθώς και μια κάπως προς αυτή προσανατολισμένη πρακτική δεν μπορεί με το θάρρος της απόγνωσης να ταχθεί με το μέρος της ισχυρότερης τάσης, να σπρώξει αυτό που πέφτει και να κάνει δική της υπόθεση τη διάλυση της κουλτούρας: διότι έτσι θα γινόταν άμεσα συνένοχη στην υποτροπή της βαρβαρότητας. Ανάμεσα στους πειρασμούς του αμφιβάλλοντος για τον εαυτό του πνεύματος δεν είναι ο πιο ακίνδυνος αυτός που στην ψυχολογία η Anna Freud αποκάλεσε ταύτιση με τον επιτιθέμενο⁹: να υπογράφει κανείς πειθήνια το δήθεν αναπότρεπτο. Σήμερα ευδοκιμεί λιγότερο ο κριτικός διανοούμενος από εκείνον που χρησιμοποιεί για συσκοτίση τα μέσα της διανόησης ή ό,τι συγγέει με αυτά. Μάταιη όμως θα ήταν και η φα-

* ως γενική και αόριστη έννοια

ντασίωση, ότι κάποιος —και με αυτό εννοεί κανείς πάντα τον εαυτό του— θα μπορούσε να εξαιρεθεί από την τάση προς την κοινωνικοποιημένη ημιμόρφωση. Ό,τι δικαίως μπορεί να αποκληθεί πρόοδος της συνείδησης, η χωρίς αυταπάτες κριτική κατανόηση αυτού που είναι, συμβαδίζει με μορφωσιακές απώλειες. Νηφαλιότητα και παραδοσιακή μόρφωση είναι ασυμβίβαστες. Δεν είναι τυχαίο, ότι ήδη όταν ο Μάρξ και ο Ένγκελς συλλάμβαναν την κριτική θεωρία της κοινωνίας, εκείνη η σφαίρα, στην οποία κατά κύριο λόγο στοχεύει η έννοια της μόρφωσης, η φιλοσοφία και η τέχνη, βρήκε μια χονδροειδέστερη και πιό πρωτόγονη μεταχείριση. Μια τέτοια υπεραπλούστευση έγινε ασυμβίβαστη με την κοινωνική πρόθεση για έξοδο, επιτέλους, από τη βαρβαρότητα: στην Ανατολική Ευρώπη οδήγησε στο μεταξύ στην ωμή τρομοκρατία. Η προοδεύουσα συνείδηση, που αντιστέκεται στην αποθησαυρισμένη, στην παραμορφωμένη σε ιδιοκτησία κουλτούρα, δεν στέκεται μόνο πάνω, παρά ταυτόχρονα πάντοτε και κάτω από τη μόρφωση. Πάντα η αναδυόμενη νέα ποιότητα είναι περισσότερη και λιγότερη από αυτό που βυθίζεται. Στην ίδια την πρόοδο, στην κατηγορία του νέου, είναι αναμιγμένη σαν ένζυμο μια δόση βαρβαρότητας: γίνεται ξεπιάστρεμα. Επιδιώξιμη θα ήταν μια κατά-

σταση, η οποία ούτε θα καλούσε με ξόρκια τον πολιτισμό ή θα συντηρούσε τα υπολείμματά του, ούτε θα τον καταργούσε, παρά θα ήταν η ίδια πέρα από την αντίθεση μόρφωσης και αμορφωσιάς, πολιτισμού και φύσης. Αυτό όμως απαιτεί όχι μόνο να σπάσει η απολυτοποίηση της κουλτούρας, αλλά και να μην υποστασιοποιείται και παγιώνεται σε αντιδιαλεκτική θέση η αντίληψη ότι πρόκειται για κάτι μη αυτοτελές, μια απλή συνάρτηση της πρακτικής, απλή οδηγία γιαυτή. Η αντίληψη ότι αυτό που έχει απορρεύσει δεν μπορεί να αναχθεί στις πηγές του, να εξισωθεί προς εκείνο από το οποίο προέρχεται, αναφέρεται και στο πνεύμα, που τόσο εύκολα παρασύρεται και αυτοχειροτονείται πρωτογενής πηγή. Όπου αυτό διεκδίκησε το δικαίωμα αυτοεξύψωσης, πρέπει να του δοθεί ασφαλώς η απάντηση, ότι το ίδιο εξαρτάται από τις πραγματικές συνθήκες της ζωής, ότι δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη διαμόρφωσή τους και ότι σε τελική ανάλυση είναι και το ίδιο φύση. Όταν όμως το πνεύμα περιστέλλεται στις διαστάσεις της σκέψης εξάρτησης και αφεαυτού συμμορφώνεται με το ρόλο του απλού μέσου, τότε πρέπει να υπενθυμιστεί το αντίστροφο. Κατ' αυτά, η ανησυχία για τη μόρφωση στην παρούσα ιστορική στιγμή είναι δικαιολογημένη. Ο διαχωρισμός του πνεύματος από

τις πραγματικές ζωτικές συνθήκες και η αυτονόμησή του απέναντί τους δεν είναι μόνο η αναλήθειά του, παρά και η αλήθεια του· καμμιά δεσμευτική γνώση, κανένα επιτυχές έργο τέχνης δεν θα μπορούσε να αναιρεθεί με την επισήμανση της κοινωνικής του γένεσης. Αν οι άνθρωποι ανέπτυξαν το πνεύμα για να διατηρηθούν στη ζωή, τα πνευματικά μορφώματα, που διαφορετικά δεν θα υπήρχαν, δεν είναι πια τρόφιμα*. Η αμετάκλητη αυτονόμηση του πνεύματος απέναντι στην κοινωνία, η επαγγελία της ελευθερίας, είναι η ίδια εξίσου κοινωνική όσο και η ενότητα αυτών των δύο. Όταν απλώς αρνείται κανείς αυτή την αυτονόμηση, το πνεύμα καταπιέζεται και προσφέρει στο κρατούν την ιδεολογία, όσο και όταν σφετερίζεται ιδεολογικά την απολυτότητα. Πέρα από το φετιχισμό του πολιτισμού, πολιτιστικό μπορεί να ονομάζεται χωρίς αίσχος μόνον ό,τι πραγματώνεται χάρη στην ακεραιότητα της δικής του πνευματικής μορφής και μόνο διαμεσολαβούμενο, μέσα από αυτή την ακεραιότητα, επαναδρά στην κοινωνία, όχι με την άμεση προσαρμογή στις επιταγές της. Από πουθενά αλλού όμως δεν μπορεί το πνεύμα να αντλήσει τη δύναμη γιαυτό παρά μόνο από εκείνο που ήταν

* Lebensmittel: (κατά λέξη) μέσα ζωής

κάποτε η μόρφωση. Αν ωστόσο το πνεύμα πράττει το κοινωνικά σωστό μόνον εφόσον δεν αναλώνεται μέσα στη χωρίς διαφορά συνταύτιση με την κοινωνία, τότε ο αναχρονισμός γίνεται επίκαιρος: εμμονή στη μόρφωση, αφού η κοινωνία της αφαίρεσε τη βάση. Η μόρφωση δεν έχει όμως άλλη δυνατότητα επιβίωσης παρά μόνο τον κριτικό αυτοστοχασμό πάνω στην ημιμόρφωση, στην οποία αναγκαία οδηγήθηκε.

Παραπομπές

1. Wilhelm Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung* (Το βίωμα και η ποίηση), Λειψία και Βερολίνο 1919, σελ. 441.
2. πρβλ. Karl-Guenther Grüneisein, *Landbevölkerung im Kraftfeld der Stadt* (Ο υπαίθριος πληθυσμός μέσα στο δυναμικό πεδίο της πόλης), στο: *Gemendestudie des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung*, Darmstadt 1952.
3. πρβλ. *Zum politischen Bewusstsein ausgewählter Gruppen der deutschen Bevölkerung* (Σχετικά με την πολιτική συνείδηση επίλεκτων ομάδων του γερμανικού πληθυσμού). Αδημοσίευτο χειρόγραφο στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, Φραγκφούρτη 1957.
4. βλέπε λ.χ. Ernst Lichtenstein στο *Handbuch für Sozialkunde*, Βερολίνο και Μόναχο, 1955, κεφάλαιο Α II, σελ. 1 κ.ε.

5. «Josef Dietzgen, Die Religion der Sozialdemokratie» (Η θρησκεία της Σοσιαλδημοκρατίας), στο: Walter Benjamin, *Schriften I*, Φραγκφούρτη 1955, σελ. 502.

6. Sigmund Spaeth, *Great Symphonies, How to recognize and remember them* (Μεγάλες συμφωνίες, πώς να τις αναγνωρίζετε και να τις θυμάστε).

7. βλέπε Th. W. Adorno, «Aberglaube aus zweiter Hand», στο *Soziologische Schriften I*, σελ. 155 κ.ε.

8. βλέπε Th. W. Adorno «Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien», στο: *Soziologische Schriften I*, σελ. 230.

9. Th. W. Adorno, Aberglaube aus zweiter Hand, ό.παρ. σ. 168.

Κυκλοφορούν

DANY COHN-BENDIT: *Την αγαπήσαμε τόσο, την επανάσταση* (μετάφραση Γιώργου Μπιζιούρα)

ADAM MICHNIK - DANY COHN-BENDIT: *Πολωνία: από την KOR στην Αλληλεγγύη* (μετάφραση Γιώργου Μπιζιούρα)

THEODOR ADORNO: *Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας* (πρόλογος, μετάφραση Λευτέρη Αναγνώστου)

THEODOR ADORNO: *Θεωρία της ημιμόρφωσης* (εισαγωγή, μετάφραση Λευτέρη Αναγνώστου)

HANIEL LONG: *Η θαυμαστή περιπέτεια του Κάμπεθα ντε Βάκα - Μαλίντσε* (πρόλογος Χένρυ Μίλλερ)

Ετοιμάζονται

LUCIANO CAMFORA: *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*

WALTER BENJAMIN: *Για το Παρίσι και τον Μπωντλαίρ*

JURGEN HABERMAS: *Ο φιλοσοφικός λόγος του μοντέρνου*

FERNAND BRAUDEL: *Η Μεσόγειος - Ο χώρος και η ιστορία*

JEAN BAUDRILLARD: *Ο καθρέφτης της παραγωγής*

BASIL BERNSTEIN: *Κοινωνικός έλεγχος και παιδαγωγικοί κώδικες*

CAHIERS DU CINEMA: *Η πολιτική των δημιουργών στον κινηματογράφο* (συνεντεύξεις με δέκα σκηνοθέτες)

VOLTAIRE: *Φιλοσοφικά γράμματα*

KAREN BLIXEN: *Ανέκδοτα του πεπρωμένου*

B. TRAVEN: *Ρόσα Μπλάνκα*